

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2012

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові в полку Ігоревім». 14	3
Ткаченко О. Б. До проблеми української правописної реформи	13
Бацевич Ф. С. Абсурдний художній текст у вимірах лінгвістичної прагматики	18
Прадід Ю. Ф. Історія української фразеографії	31
Скопненко О. І., Цимбалюк-Скопненко Т. В. Зі спостережень над історією й сучасними процесами розмежування фраземики та пареміології в україністиці	40
Герасименко І. А. Проблема структурної та лексико-семантичної організації колоративів у російській мові	49
Шипнівська О. О. Місце словотворення в розвитку сучасного українського лексикону	55
Шкіцька І. Ю. Гендерний вимір маніпулятивного дискурсу	64
Петров О. В. Предикатно-актантні поля в російській мові: принципи структурування	73

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Зарецький О. Радзівська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту	82
Одрехівська І. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови української літературної мови	85
Олексенко В. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові	87

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	90
Дисертаційні роботи з мовознавства	95

CONTENTS	Skliarenko V. H. Dark places in «The Lay of Ihor's Host». 14	3
	Tkachenko O. B. On the problem of Ukrainian spelling reform	13
	Batsevych F. S. Absurd fiction in terms of linguistic pragmatics	18
	Pradid Yu. F. The History of the Ukrainian phraseography	31
	Skopnenko O. I., Tymbaliuk-Skopnenko T. V. Observations on the history and current state of the differentiation of idiomatic units and proverbs and sayings	40
	Herasymenko I. A. The problem of structural and lexical-semantic organization of color names in the Russian language	49
	Shypnivska O. V. The place of the derivation in the development of the modern Ukrainian lexicon	55
	Shkitska I. Y. The gender dimention of manipulative discourse	64
	Petrov O. V. Predicate-actantial fields in the Russian language: structuring principle	73

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Zaretskyi O. Radziievska T. V. Essays on concept analysis and text linguistics	82
Odrekhivska I. Koval A. P., Koptilov V. V. Winged words of the Ukrainian language	85
Oleksenko V. Bahan M. P. The category of negation in the Ukrainian language	87

SCIENTIFIC LIFE

News items	90
Dissertations on linguistic (research themes)	95

**«ТЕМНІ МІСЦЯ»
В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ». 14** _____

У статті розглядаються чотири «темні місця» «Слова» («...начяти старыми словесы трудныхъ повѣстѣй о полку Игоревѣ», «Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено», «...на своєю нетрудною крилицю», « О Днѣпрѣ словутицю»). Автор статті обґрунтовує, що вираз *трудныхъ повѣстѣй* ужито в «Слові» зі значенням «військових повістей, ратних повістей», словосполучення *съ трудомъ* означає «із скорботою», а словосполучення *на своєю нетрудною крилицю* слід перекласти «на своїх невтомних крильцях». Автор статті обстоює думку, що *словутичъ* утворено (за допомогою суфікса *-ичъ*) не від іменника *Словута* (назви Дніпра), а від прикметника *словуть* «славний, славетний», похідного від старого активного дієприкметника теперішнього часу **slovqtъ* «славетний», утвореного (за допомогою суфікса *-qtъ*) від дієслова **sluti*, **slovq* «називатися, бути відомим, славитися».

Ключові слова: фраза, значення, походження слова, переклад, Дніпро.

«...начяти старыми словесы трудныхъ повѣстѣй о полку Игоревѣ». У наведений фразі, якою власне починається пісня про похід Ігоря, не зовсім ясно, з яким значенням тут ужито прикметник *трудныхъ*. Крім того, по-різному дослідники розуміють синтаксичний зв'язок виразу *трудныхъ повѣстѣй* з попередніми словами аналізованої фрази.

Вираз *трудныхъ повѣстѣй* аналізованої фрази дослідники «Слова» перекладають (формою родового відмінка множини, або знахідного множини, або знахідного однини): «сумну (рос. прискорбную) повість» (перші видавці «Слова»); «тяжку (рос. трудную) повість» (Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін); «сумних (рос. скорбных) повістей» (М. О. Максимович), або «сумні повісті» (Д. І. Прозоровський), або «сумну повість» (М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, О. К. Югов); «героїчних (рос. важных) повістей» (Д. М. Дубенський); «переможних повістей» (О. Ф. Вельтман); «тяжких повістей» (Я. Малашев); «жалібну повість» (О. М. Огоновський); «печальну повість» (О. О. Потєбня, О. С. Орлов, В. І. Стеллецкий, Л. О. Дмитрієв) або «печальні повісті» (Д. С. Лихачов); «скорбну пісню» (О. О. Партицький); «ратних повістей» (В. О. Яковлев, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига — 1934, 1961, І. О. Новиков, О. В. Творогов. Л. Є. Махновець); «повістей про (бойові) подвиги (рос. труды)» (А. В. Лонгінов); «сумне оповідання» (М. К. Грунський); «тяжкі оповідання» (Р. О. Якобсон); «ратних оповідань»

(І. Огієнко); «сумних (рос. скорбных) військових повістей» (М. О. Мещерський). О. С. Шишков аналізувану фразу, винесену в заголовок, не стільки перекладає, скільки пояснює: «почати повість нашу про похід Ігоря тим стилем (рос. словом), яким у давні часи описувалися многотрудні подвиги».

На думку дослідників, які досліджували, але не перекладали «Слово», прикметник *трудная* (*повѣсть*) в аналізованій фразі означає «печальна, зворушлива (рос. умильная)» (І. М. Снегірьов), «тяжка, сумна (рос. горестная)» (М. С. Тихонравов), «(повість) про подвиги» (П. П. В'яземський, В. М. Перетц), «(повість) про боротьбу, подвиги, діяння» (В. Ф. Міллер), «тривожна?» (В. П. Адріанова-Перетц).

Для встановлення значення, з яким прикметник *трудная* (*повѣсть*) ужито в аналізованій фразі «Слова», на наш погляд, потрібно реконструювати первісне значення цього слова, що неможливо без з'ясування його походження. Як правило, дослідники, спираючись на існуючі словники давньоруської мови, наводять давньоруські значення прикметника *трудный* і з них вибирають прийнятне, на їхню думку, для аналізованої фрази «Слова». Проте такий підхід до розв'язання питання семантики слова давньоруського тексту не завжди може гарантувати успіх, особливо тоді, коли йдеться про таку пам'ятку, як «Слово о полку Ігоревім», де автор відразу зазначає, що почне повість про похід Ігоря «старими словами», а це означає, що деякі з цих старих слів або деякі значення старих слів могли вже й не існувати в давньоруській мові на час написання поеми.

Походження прикметника *трудный* не викликає особливих труднощів. Це слово властиве майже всім слов'янським мовам: укр. *трудний* «важкий, тяжкий», діал. «утомлений, стомлений; тяжко хворий; мертвий; бідний, убогий», рос. *трудо́ный* «важкий; трудний, тяжкий; сутужний; скрутний; тяжкий (про хворобу)», заст. «трудо́вий», друс. *трудьныи* «важкий, трудний; утруднений; утомлений, стомлений; який страждає; печальний; тяжкий, небезпечний (про хворобу)», п. *trudny* «важкий, трудний, тяжкий; скрутний», ч. *trudný* «важкий, трудний, тяжкий; похмурий», болг. *трудо́н* «важкий, трудний, тяжкий», серб. / хорв. *трудо́н* «стомливий, напружений, виснажливий; утомлений, стомлений», слн. *trúden* «утомлений, стомлений», стсл. *троу́дьнь* «стомливий, тяжкий; утомливий, стомлений». Прикметник *трудный*, безперечно, праслов'янського походження. Псл. **trudь* був утворений за допомогою суфікса -ьп- від іменника **trudь*, що зберігся в переважній більшості слов'янських мов: укр. *труд* «праця», рос. *труд* «праця, труд; турботи, клопіт; зусилля; послуга; праця (продукт творчості), робота», діал. «затяжна хвороба», бр. діал. *труд* «праця», друс. *трудь* «праця; трудність; діяльність; старання; піклування; турбота, клопіт; подвиг; страждання; скорбота, горе; біль; хвороба, недуга», п. *trud* «важка праця; зусилля; морока; утома», ч. *trud* «важка праця; напруження, зусилля; труднощі, турботи, клопіт», слц. *trud* «сум; важка праця, зусилля», болг. *труд* «праця, діяльність; напруження, зусилля; праця (продукт творчості), твір», м. *труд* «праця, труд; зусилля», серб. / хорв. *труд* «праця, труд; зусилля, старання», слн. *trúd* «праця, труд; старання», стсл. *троу́дъ* «страждання, мука, утома; зусилля, напруження; боротьба». Дослідники-етимологи надійно встановили, що псл. **trudь* споріднене з лит. *trĩšas* «важка праця, великий клопіт», *trĩšti* «господарювати», лтс. *tràust* «з великими труднощами підніматися», свн. *drōz* «(важка) ноша; утруднення; досада», гот. *us-þriutan* «бути тягарем», дісл. *þraut* «важкий труд, проба сил», лат. *trūdo* «тисну», алб. *treth* (< **treudō*) «каструю» (тобто «роздавлюю яйця»), які зводяться (разом з псл. **trudь*) до іє. **treu-d-* / **trou-d-*

«тиснути, давити, бути тягарем»¹. Проте значення псл. *trudъ (а відповідно і *trudьnъ) залишається не зовсім ясным. Для псл. *trudъ дослідники встановлюють таке первісне значення: «важка ноша, тягар»², «важка ноша» → «досада», «сум, печаль»³, «зусилля, важка праця»⁴, «прикрість, досада»⁵, «зусилля, мука, важка праця»⁶. Ми вважаємо, що первісним значенням псл. *trudъ було «важка праця», яке збігається зі значенням відповідного слова у литовській мові (лит. *trūšas* «важка праця, великий клопіт») і яке розвинулося із значення «важка ноша, тягар» індоєвропейського іменного кореня *troć-d- (значення індоєвропейського дієслівного кореня *treć-d- — «тиснути, давити, бути тягарем»). З цього основного значення («важка праця») ще на ґрунті праслов'янської мови розвинулися значення «мука, утома», «досада». Поява наведених значень зумовлена тим, що в давнину важка, виснажлива праця не вважалася достойним заняттям для чоловіка (достойними заняттями були лише битва, полювання і гра), а тому чоловіки, будучи вільними людьми, всіляко уникали важкої праці⁷. Важка праця для них була мукою і викликала досаду, про що свідчить давнє угорське запозичення зі слов'янських мов тупка «праця», яке походить від слова *тоқа «страждання, мука»⁸. У давньоруській і старослов'янській мовах зі значення «важка праця» розвинулося значення «військовий труд, боротьба, битва». І саме з цим значенням, на наш погляд, ужито прикметник *трудныхъ* у виразі *трудныхъ повѣстий* аналізованої фрази «Слова», тобто вираз *трудныхъ повѣстий* означає «військових повістей», а краще — «ратних повістей». Саме так («ратна повість») перекладають згаданий вираз (поки що не беремо до уваги синтаксичний зв'язок цього виразу з попередніми словами) В. О. Яковлев, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. О. Новиков, І. Огієнко, О. В. Творогов, Л. Є. Махновець. Близько до цього (зі значеннями «героїчна повість», «переможна повість», «повість про подвиги», «повість про боротьбу, подвиги, діяння», «сумна військова повість») розуміють згаданий вираз О. С. Шишков, Д. М. Дубенський, О. Ф. Вельтман, П. П. В'яземський, В. Ф. Міллер, А. В. Лонгінов, В. М. Перетц, М. О. Мещерський.

¹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. — К., 2006. — Т. 5. — С. 655; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1973. — Т. 4. — С. 108; *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т. — 5-е изд. — М., 2002. — Т. 2. — С. 266; *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — S. 577; *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — S. 644; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1971. — S. 654; *Rejzek J.* Český etymologický slovník. — Brno, 2001. — S. 677; *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1973. — Knj. 3. — S. 514; *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika. — Ljubljana, 2005. — Knj. 4. — S. 239; *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar. — 2-a pregl. in dop. izd. — Ljubljana, 2003. — S. 789; *Trautmann R.* Baltisch-slavisches Wörterbuch. — 2. unveränd. Aufl. — Göttingen, 1970. — S. 326; *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. — Heidelberg; Göttingen, 1962. — Bd 2. — S. 1126–1127; *Левуцкіў В. В.* Этимологический словарь германских языков. — Винница, 2010. — Т. 1. — С. 567; *Pedersen H.* Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen. — Göttingen, 1909. — Bd 1. — S. 160; *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. — 3. neubearb. Aufl. von J. B. Hofmann. — Heidelberg, 1954. — Bd 2. — S. 710; *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern ; München, 1959. — Bd 1. — S. 1095–1096; *Ślawski F.* Oboczność q : u w językach słowiańskich // *Slavia occidentalis.* — Poznań, 1947. — T. 18. — S. 286.

² Етимологічний словник української мови. — С. 655.

³ *Черных П. Я.* Знач. праця. — С. 266.

⁴ *Boryś W.* Op. cit. — S. 644.

⁵ *Machek V.* Op. cit. — S. 654.

⁶ *Bezljaj F.* Op. cit. — S. 239; *Snoj M.* Op. cit. — S. 789.

⁷ *Machek V.* Op. cit. — S. 654.

⁸ *Snoj M.* Op. cit. — S. 789.

За розумінням синтаксичного зв'язку словосполучення *трудныхъ повѣстѣй* з попередніми словами аналізованої фрази дослідників можна поділити на дві групи. Одна група дослідників вважає, що словосполучення *трудныхъ повѣстѣй* підпорядковано словосполученню *старыми словесы*, і перекладає вираз *трудныхъ повѣстѣй* родовим відмінком множини (М. О. Максимович — 1837, Д. М. Дубенський, О. Ф. Вельтман, Я. Малашев, В. О. Яковлев, А. В. Лонгінов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. О. Новиков, І. Огієнко, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець). Друга група дослідників словосполучення *трудныхъ повѣстѣй* розглядає як додаток до дієслова *начяти* (на думку С. П. Обнорського, родовий партитивний або родовий частини⁹) і перекладає згадане словосполучення знахідним відмінком множини або однини (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін, О. М. Огоновський, О. О. Потебня, Д. І. Прозоровський, О. О. Партицький, М. К. Грунський, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, В. І. Стеллецький, О. К. Югов, Л. О. Дмитрієв).

На наш погляд, мають рацію дослідники першої групи. Усупереч С. П. Обнорському, ніякого родового партитивного (родового частини) в аналізованій фразі ми не вбачаємо. М. О. Мещерський та О. О. Бурикін теж не згодні з С. П. Обнорським у тому, що дієслово *начяти* перебуває в синтаксичному зв'язку із словосполученням *трудныхъ повѣстѣй*. На їх думку, «це граматично неможливо»¹⁰.

Повідомлення автора «Слова» (у першому ж реченні), що він розповідатиме не просто старими словами, а старими словами ратних повістей, є цілком природним і логічно вмотивованим. Настільки природним, що В. І. Стеллецький, будучи представником другої групи дослідників, при поясненні аналізованої фрази зазначає, що автор «Слова» поведе повість «за звичаєм, зразком і складом попередніх старовинних військових повістей»¹¹. Правда, при поясненні аналізованої фрази дослідниками першої групи неясно, яким іменником керує дієслово *начяти*. Цей іменник пропущено, але з початку наступного речення («начати же ся тѣмъ пѣснѣмъ») стає зрозумілим, що в першому реченні пропущено іменник *пѣснь*.

Отже, переклад аналізованої фрази ми пропонуємо такий: «почати старими словами ратних повістей [пісню] про похід Ігорів, Ігоря Святославича».

«**Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено**». Словосполучення *съ трудомъ* у цій фразі дослідники перекладають: «з отрутою (рос. с ядом)» (перші видавці «Слова», О. С. Шишков, Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін), «з отрутою (рос. с отравой)» (М. О. Максимович — 1837, Я. Малашев, В. Ф. Міллер, М. К. Грунський, І. Огієнко, Л. Є. Махновець), «із зіллям» (Д. М. Дубенський, А. М. Майков: «с синим мне вином мешали зелье», В. О. Яковлев), «з хворобою або з отрутою (рос. с отравой), із зіллям» (Ф. І. Буслаєв), «з горем» (О. Ф. Вельтман, О. О. Потебня, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, О. В. Творогов, Л. О. Дмитрієв), «з горем, із скорботою» (М. С. Тихонравов), «з горем-отрутою» (О. М. Огоновський),

⁹ Обнорский С. П. «Слово о полку Игореве» // Избранные работы по русскому языку. — М., 1960. — С. 66.

¹⁰ Слово о полку Игореве / Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н. А. Мещерского и А. А. Бурыкина. — 3-е изд. — Ленинград, 1985. — С. 441. (Б-ка поэта. Большая сер.).

¹¹ Слово о полку Игореве : Древнерус. текст и пер. / Вступ. статья, ред. текстов, прозаич. и поэт. пер., примеч. к древнерус. тексту и словарь В. И. Стеллецкого. — М., 1965. — С. 122.

«з недугом» (Д. І. Прозоровський), «з (бойовим) подвигом» (рос. с (боевым) трудом)» (А. В. Лонгінов), «з лихом, із сумом» (В. М. Перетц), «з гіркотою (рос. с горечью)» (І. О. Новиков, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, М. О. Мещерський), «з чорним трутом» (О. К. Югов). Дуже своєрідним є переклад аналізованої фрази О. О. Партицьким («давали пити мені вина животворящего, безсмертного»), що пов'язано з переконаністю О. О. Партицького у скандинавському впливі на «Слово» (у слові *трудъ* він вбачає сканд. *thrud* «божеська сила», а словосполучення *вино с трудомъ*, на його думку, означає божеське вино, яке валькірії подавали духам покійних героїв для воскресіння із мертвих). Разом з тим О. О. Партицький має цілковиту рацію, коли заперечує для *трудъ* аналізованої фрази значення «отрута», мотивуючи своє заперечення тим, що «мертвому чоловікові вина з отрутою вже не треба»¹².

Для встановлення значення слова *трудъ* в аналізованій фразі слід спочатку в'ясувати, що символізує вино у сні Святослава і чому воно названо синім. Це стає особливо цікавим, якщо взяти до уваги той факт, що прикметник *синее* як епітет вина не зустрічається в жодній іншій пам'ятці давньоруської літератури XI–XIII століть¹³. Звичайно, пояснення типу «вино зоветься синім, тому що було змішане з отрутою»¹⁴ нас не може задовольнити.

Ми згодні з В. Ф. Міллером, що вино у сні Святослава — це кров, пролита русами¹⁵, пор. іншу фразу зі «Слова»: «Ту кроваваго вина недоста». На наше переконання, синє вино у сні Святослава — це кров, пролита русами в битві з половцями. Синій колір був улюбленим кольором тюрків (у тому числі й половців), і саме тому вино в аналізованій фразі «Слова» названо синім, і Дон — основне місце перебування половців — названий у «Слові» синім¹⁶. Синє вино черпали (не подавали, не давали пити, як перекладають деякі дослідники, а саме черпали), тому що його (крові, пролитої русами в битві з половцями) було дуже багато. У битві з половцями руси зазнали нищівної поразки, а тому синє вино могло бути змішане не з отрутою, не з хворобою, не з гіркотою, не з чорним трутом, а з великою скорботою. Отже, словосполучення *съ трудомъ* аналізованої фрази «Слова» ми схильні перекласти, як і переважна більшість дослідників, «із скорботою». І. І. Срезневський теж вважає, що слово *трудъ* в аналізованій фразі «Слова» вжите зі значенням «скорбота, горе»¹⁷. У своєму словнику «Материали для словаря древнерусского языка» він наводить як ілюстрацію вживання в давньоруській мові слова *трудъ* зі значенням «скорбота, горе» не тільки аналізовану фразу, а й інші приклади XI століття, у яких слову *трудъ* відповідає в грецьких оригіналах і в тих самих текстах латинською мовою слово зі значенням «скорбота» (гр. *πόνος* «труд, праця; страждання, мука, біль, скорбота», лат. *dolor* «біль, страждання; скорбота, горе, печаль») ¹⁸.

¹² Партицький О. Темні місця в «Слові о полку Ігоревѣ». — Л., 1883. — С. 31.

¹³ Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Ігоревѣ» и памятники русской литературы XI–XIII веков. — Ленинград, 1968. — С. 127.

¹⁴ Слово о полку Ігоревѣ : Поет. пам'ятник рус. письменності XII віку / Текст з пер. і з поясн. видав Омелян Огоновський. — Л., 1876. — С. 81.

¹⁵ Міллер В. Взгляд на Слово о полку Ігоревѣ. — М., 1877. — С. 217.

¹⁶ Гордлевский В. А. Что такое «босый волк»? (К толкованию «Слова о полку Ігоревѣ») // Изв. АН СССР. Отд.-ние лит. и яз. — М., 1947. — Т. 6. Вып. 4. — С. 327.

¹⁷ Срезневский И. И. Материали для словаря древнерусского языка : В 3 т. — СПб., 1903. — Т. 3. — Стб. 1008.

¹⁸ Там же.

Золоте слово, яке зронив Святослав, було змішане зі сльозами, а синє вино, яким поїли Святослава у сні, було змішане із скорботою, тобто знову ж таки із сльозами.

«...на своєю нетрудною крилицю». Прикметник *нетрудною* у цій фразі «Слова» майже всі дослідники перекладають як «легкий» («легенький», «легесенький»): «легкими своїми крилами» (перші видавці «Слова»), «на легких крилах своїх» (О. С. Шипков, О. Ф. Вельтман), «легкими крилами своїми» (Я. О. Пожарський), «своїми легкими крилами» (М. Ф. Грамматін), «на своїх легких крилах» (Д. М. Дубенський, В. О. Яковлев, М. К. Грунський, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиг — 1934, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецкий, О. В. Творогов, Л. О. Дмитрієв), «на легких крилах» (Ф. І. Буслаєв, А. М. Майков), «на легких...» (М. С. Тихонравов, О. О. Потебня), «на своїх легких крильцях» (Я. Малашев, Д. І. Прозоровський, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиг — 1961, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, І. Огієнко), «своїми легенькими крильцями» (О. М. Огоновський), «легенькими своїми крильцями» (О. О. Партицький), «легкими крилами» (М. О. Мещерський), «на своїх легесеньких крильцях» (Л. Є. Махновець). З іншим значенням згаданий прикметник перекладають лише поодинокі дослідники: «на вільних крилах своїх» (М. О. Максимович — 1837), «на своїх безтурботних (рос. безмятежных) крильцях» (А. В. Лонгінов), «на крилах своїх мирних» (І. О. Новиков), «на своїх безтурботних (рос. беспечных) крилах» (Р. О. Якобсон), «на своїх невтомних (рос. неустанных) крилах» (О. К. Югов). Укладач «Словаря-справочника «Слова о полку Игореве» В. Л. Виноградова, як і переважна більшість дослідників, для слова *нетрудный* в аналізованій фразі встановлює значення «легкий, невагомий»¹⁹. М. О. Салміна, підсумовуючи здобутки коментаторів «Слова» в осмисленні аналізованої фрази, зазначає: «Словосполучення “на своєю нетрудною крилицю” для коментаторів складності не становило»²⁰, вважаючи, що встановлене майже всіма дослідниками значення «легкий» для слова *нетрудный* наведеної фрази, є правильним. На наш погляд, це далеко не так. По-перше, тому, що значення «важкий (щодо ваги)» для прикметника *трудный* в словниках давньоруської мови не зафіксовано. Правда, І. І. Срезневський у «Материалах для словаря древнерусского языка» подає прикметник *нетрудный* із значенням «легкий», але спирається при цьому виключно на аналізовану фразу зі «Слова»²¹. По-друге, тому, що епітет «легкі» до іменника *крилиця* послаблює образ крилатого вітру, сильного і могутнього (і при цьому — з легкими крилами).

Ми вважаємо, що прикметник *нетрудный* в аналізованій фразі «Слова» означає «невтомний» — «на своїх невтомних крильцях» (так само думає лише О. К. Югов, див. вище). Цей прикметник, безперечно, походить від іменника *трудъ* «утома». Прикметник *трудный* зі значенням «утомлений, стомлений» широко вживався в давньоруській мові²². Він властивий і деяким іншим слов'янським мовам (див. с. 4): укр. діал. *трудний* «утомлений, стомлений», серб. / хорв. *трѹдан*, слн. *trúden*, стсл. *троуднь* «т. с.». Як зазначалося вище, іменник *трудъ* отримав значення «утома» ще в праслов'янській мові (див. с. 5). Тоді ж, очевидно, від іменника **trudъ* зі значенням «утома» за допомогою суфікса -ьл- був утворений

¹⁹ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова. — Ленинград, 1969. — Вып. 3. — С. 161.

²⁰ Салмина М. А. Труд // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб., 1995. — Т. 5. — С. 139.

²¹ Срезневский И. И. Значач. праця. — СПб., 1895. — Т. 2. — Стб. 434.

²² Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Ленинград, 1984. — Вып. 6. — С. 69.

прикметник **гудѣль* зі значенням «утомлений, стомлений». Епітет «невтомні» до іменника *крильця* допомагає автору «Слова» створити прекрасний образ крилатого вітру, сильного і могутнього, з невтормними крилами.

«О Днѣпрѣ словутицю». У цій фразі «Слова» пояснення потребує іменник *словутицю*. Немає сумніву в тому, що *словутицю* вжито замість *словутичю*, кличного відмінка однини від *словутичъ* (так пояснюють цю форму або передають її в перекладі (*Словутич* / *Славутич*) М. Ф. Грамматін, Г. М. Снегірьов, Д. М. Дубенський, Ф. І. Буслаєв, А. М. Майков, О. М. Огоновський, О. О. Партицький, Ф. Є. Корш, А. В. Лонгінов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиг, І. О. Новиков, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, Р. О. Якобсон, В. І. Стеллецький, І. Огієнко, В. П. Адріанова-Перетц, О. К. Югов, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець, Л. О. Дмитрієв). І вжито, звичайно, не автором «Слова», а переписувачем, який, найімовірніше, був носієм російських північних говірок, де *ч* вимовляється як *ц* (на це вказують О. О. Потебня²³, В. В. Німчук²⁴). Лише деякі дослідники розглядають *словутицю* як кличний відмінок однини від *словутиця* (М. О. Максимович — 1859, М. С. Тихонравов, М. К. Грунський).

Переважна більшість тих дослідників, які реконструюють форму *словутичю*, вважає цю форму (з кореневим *о*) первісною і подає її в перекладі як *Словутич*. На думку О. М. Огоновського, первісною є форма *Славутичъ* (з кореневим *а*), а *Словутичъ* виникло внаслідок заміни кореневого голосного *а* на *о*²⁵. Так само, очевидно, думають і ті дослідники, які в перекладі передають *словутичъ* як *Славутич* (І. О. Новиков, І. Огієнко, Л. О. Дмитрієв). Безперечно, *словутичъ* утворено за допомогою суфікса *-ичъ* (як *дѣдиць* «спадкоємець дідівського володіння», *отъичъ* «спадкоємець батьківського володіння», назви по батькові на *-ичъ*), але постає питання — від якого слова воно утворене. Одні дослідники «Слова» виводять *словутичъ* від іменника *Словута*, назви Дніпра, отже *Словутичъ* означає букв. «син Словути» (В. М. Перетц, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиг, І. Огієнко). Інші дослідники «Слова» розглядають *словутичъ* як утворення від прикметника *словутый* «славний, славетний» (М. Ф. Грамматін, Д. М. Дубенський, Ф. І. Буслаєв, В. П. Адріанова-Перетц), причому Д. М. Дубенський, М. С. Тихонравов, В. П. Адріанова-Перетц зазначають, що в основі слова *словутичъ* лежить дієслово *слути*, слову «бути відомим, знаменитим, прославленим»²⁶. На думку деяких дослідників «Слова» (М. О. Максимович — 1837, Д. М. Дубенський, В. І. Стеллецький), *словутичъ* означає букв. «син слави» (аналізовану фразу «О Днѣпрѣ словутицю» М. О. Максимович перекладає «О Дніпре, сину слави!»).

Ми вважаємо, як і дослідники «Слова» другої групи, як і дослідники-етимологи (М. Фасмер, автори Етимологічного словника білоруської мови²⁷),

²³ Потебня А. А. І. Слово о полку Игореве : Текст и примеч. С доп. из черновых рукописей «О Задонщине». П. Объяснение малорусской песни XVI века. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 139.

²⁴ Німчук В. В. Старожитне ім'я Дніпра // Наука і культура: Україна. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 198.

²⁵ Слово о полку Игоревѣ : Поет. пам'ятник рус. письменності XII віку. — С. 116.

²⁶ Слово о полку Игоревѣ Святъславля пѣстворца стараго времени / Объясн. по древ. писм. памятникам магистром Дмитрием Дубенским. — М., 1844. — С. 217; Слово о полку Игореве / Изд. для учащихся Николаем Тихонравовым, проф. Моск. ун-та. — 2-е изд., испр. — М., 1868. — С. 68; Адрианова-Перетц В. П. Знач. праця. — С. 173.

²⁷ Фасмер М. Знач. праця. — М., 1971. — Т. 3. — С. 673; Этимологический словарь белоруской мовы. — Минск, 2008. — Т. 12. — С. 173; Vasmer M. Zur slavischen Grammatik // Indogerm. Forschungen. — Berlin; Leipzig, 1924. — Bd 42. — S. 181–182.

що *словутичь* утворено (за допомогою суфікса *-ичь*) не від іменника *Словута* (назви Дніпра), а від прикметника *словуть* (із *словжть) «славний, славетний», похідного від старого активного дієприкметника теперішнього часу *slovqť «славетний» (утвореного за допомогою суфікса *-qť*) від дієслова *sluti, *slovq «називатися, бути відомим, славитися», пор. рос. діал. *словутый* «славний, прославлений, славетний, відомий», бр. *славуты* «славетний, відомий, славний», а також (з псл. *slovqťь «славетний») укр. заст. *славутний* «славетний» (з кореневим *а* замість *о* під впливом *слава, славний*), рос. діал. *словутный* «славетний, шанований, багатий», бр. діал. *словутны* «славетний», друс. *словутнь* (*словутныи*) «славетний, славний», п. *ślawetny* «славетний, славнозвісний», стп. *ślawętny* «т. с.» (замість *ślawętny* із заміною *о* на *а* під впливом *ślawą* «слава»²⁸), ч. *slovutný* «гідний пошани, дуже шанований», слц. *slovutný* «т. с.». З п. *ślawetny* походять укр. *славѣтний*²⁹ і бр. *славѣтны* «славетний»³⁰.

Словосполучення *Дніпръ словутыйи* означало «славний Дніпро». З другої частини словосполучення, яка являла собою звичайне означення, епітет до Дніпра, виникли *словутичь* (із суфіксом *-ичь* на позначення по батькові) і *словута* (останнє вже на ґрунті української мови). Автор «Слова» називає річку Дніпро по батькові (*словутичь*) як людину.

І *словутичь*, і *словута* почали сприйматися як друга назва Дніпра, причому давня. На це часто вказують дослідники «Слова»: «*Словутич* є стародавня назва славного «батька» Дніпра, котрий звався також *Славутою*» (О. М. Огоновський)³¹. «Словута — той самий Дніпро» (О. О. Потебня)³², «Славутичем названий Дніпер; в піснях народних приходять *Славута*» (О. О. Партицький)³³, «Словутичь — ... давнє прізвисько Дніпрове» (В. М. Перетц)³⁴, «Словутич — син Словутин, давнє прізвисько Дніпра» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934)³⁵, «Словутич — син Словути, одна із стародавніх назв Дніпра» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1961)³⁶, «*Словутич* — старовинне іменування Дніпра «по батькові»» (І. О. Новиков)³⁷, «Старовинна назва Дніпра» — про Словутич (М. К. Гудзій)³⁸, «*Славутич* — давня назва річки Дніпра, син Словути. *Словута* — назва Дніпра, що позосталася ще в наших думках» (І. Огієнко)³⁹.

Словосполучення *Днепръ Словутичь*, крім «Слова», вжито ще в Повісті про Сухана, староросійській пам'ятці II пол. XVII ст.: «И не доежаючи быстра

²⁸ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 499; Vasmer M. Op. cit.— S. 181; Basaj M., Siatkowski J. Bohemizmy w języku polskim. Słownik.— Warszawa, 2006.— S. 320.

²⁹ Німчук В. Знач. праця.— С. 200.

³⁰ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 173.

³¹ Слово о полку Игоревѣ : Поэт. пам'ятник рус. письменності XII віку.— С. 115–116.

³² Потебня А. А. Знач. праця.— С. 139.

³³ Партицький О. Слово о полку Игоревім : Текст з пер. і з поясн. старорус. правил акцентних і ритміч.— Л., 1884.— С. 140.

³⁴ Перетц В. Слово о полку Игоревім : Пам'ятка феодал. України — Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар.— К., 1926.— С. 309.

³⁵ Слово о полку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова / Комент. к тексту В. Ржиги и С. Шамбинаго // Слово о полку Игореве.— М. ; Ленинград, 1934.— С. 295.

³⁶ Слово о полку Игореве : Поэт. пер. и переложения / Подгот. древнерус. текста, пер. и примеч. В. Ржиги и С. Шамбинаго.— М., 1961.— С. 333.

³⁷ Слово о полку Игореве / Пер., предисл. и поясн. Ивана Новикова.— М., 1938.— С. 154.

³⁸ Слово о полку Игореве / Вступ. статья, ред. текста, прозаич. пер. и примеч. Н. К. Гудзия.— М., 1955.— С. 79.

³⁹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід.— К., 2005.— С. 251.

Непра Слаутича»⁴⁰, «Поеду, поеду посмотрю быстра *Непра Слаутича*»⁴¹, «И приезжает Сухан ко быстру *Непру Слаутичу*»⁴², «Да едет Сухан ко быстру *Непру Слаутичу* на берег»⁴³. Як зазначає В. І. Малишев, «звертає на себе увагу наполегливе додавання в повісті про Сухана до імені “Непр” (Днепр) по батькові “Слаутич”»⁴⁴. Разом з тим В. І. Малишев відзначає, що з пам’яток давньоруської літератури вираз *Днепре Словутицю* знає лише «Слово о полку Ігоревім»⁴⁵. Згодом В. П. Адріанова-Перетц підтвердила, що «епітет Дніпра “Словутич” має єдину паралель у Повісті про Сухана, яку датують другою половиною XVII ст.»⁴⁶.

Вираз *Дніпро-Слаута* (із заміною кореневого *о* на *а* під впливом *слава, славний*) зустрічається в українських народних думах: «Да їдь понад лугом-Базалугом, / Та понад *Дніпром-Слаутою!*» («Федір безродний, бездольний») ⁴⁷, «А як козаки йдуть *Дніпром-Слаутою* — / Ой, то ти об’явися» (там же) ⁴⁸, «Да понад лугом-Базалугом проїжджає, / Понад *Дніпром-Слаутою*» (там же) ⁴⁹, «На Лиман-ріку іспадали, / К *Дніпру-Слауті* низенько уклоняли» («Самійло Кішка») ⁵⁰.

В. В. Німчук вважає назву *Слаута* праслов’янським найменуванням Дніпра і від *Слаута* схильний виводити назву *слов’яни* ⁵¹. Цю версію підтримав Ю. О. Карпенко, який в одній із своїх статей зазначає, що назва *слов’яни* походить від «добре засвідчуваної праслов’янської назви Дніпра *Слаута*» ⁵² і посиляється при цьому на відповідну працю В. В. Німчука. Назва *Слаута* зустрічається лише в українських думах, тобто досить пізно. Ця назва не згадується в руських билинах, невідома вона й іншим слов’янським мовам (як назва Дніпра) і немає абсолютно ніяких підстав вважати її праслов’янською. «Називання Дніпра Словутою,— пише О. О. Потебня,— і (в рос. билинах) інших річок, напр. Волги, “славними”, я думаю, зумовлено тим, що річки славилися, що їм співалася слава (“Быстрым рекам слава до моря...”))» ⁵³.

Слово *словутич* не як епітет Дніпра існувало в старобілоруській мові. Воно означало «славний, славетний» і вживалося лише при звертанні до кого-небудь ⁵⁴ (у «Слові» *словутич* теж ужито при звертанні Ярославни до Дніпра).

Деякі дослідники слово *словутич* в аналізованій фразі «Слова» перекладають як «славний»: «О славний Дніпре!» (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, Я. Малашев, В. О. Яковлев), «О Дніпре, преславний Дніпре!» (О. С. Шишков), «О Дніпре преславний (рос. пресловутый)!» (М. Ф. Грамматін, Д. І. Прозоровський), «О Дніпре, — говорить, — славний Дніпре!» (О. Ф. Вельтман). Зважаючи на те, що *словутич* утворено від прикметника *словутъ* (*словутый*)

⁴⁰ Малишев В. И. Повесть о Сухане : Из истории рус. повести XVII века.— М. ; Ленинград, 1956.— С. 135.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.— С. 137.

⁴⁴ Там же.— С. 112.

⁴⁵ Там же.— С. 113.

⁴⁶ Адріанова-Перетц В. П. Знач. праця.— С. 173.

⁴⁷ Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.— С. 35.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.— С. 46.

⁵¹ Німчук В. Знач. праця.— С. 200.

⁵² Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза // Мовознавство.— 1993.— № 5.— С. 5.

⁵³ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 39–140.

⁵⁴ Прыгодзіч М. Р., Ціванова Г. К. Старабеларускі лексікон : Падручны перакладны слоўнік.— Мінск, 1997.— С. 149.

«славний, славетний», переклад «О славний Дніпре!» слід визнати кращим, ніж «О Дніпре Словутичу!» (якому віддає перевагу більшість дослідників), оскільки словосполучення *Дніпро Словутич* (рос. *Днепр Словутич*) не входить до лексичного складу сучасної української (і російської) літературної мови, і його значення залишається незрозумілим для читача.

V. H. SKLIARENKO

DARK PLACES IN «THE LAY OF IHOR'S HOST». 14

The author analyzes four dark places in «The Lay» («...начати старыми словесы трудныхъ повѣстий о пълку Игоревѣ», «Чръпахуть ми синее вино съ трудомъ смѣшено», «...на своею нетрудною крилицю», «О Днѣпрѣ словутицю»). He argues that the phrase трудныхъ повѣстий was used here in the meaning «military lays», the phrase съ трудомъ means «with sorrow», and the phrase на своею нетрудною крилицю must be construed as «on its indefatigable wings». He also reasons that словутичь was derived not from the noun Словута (the name of the Dnieper), but (by using the suffix -ичь) from the adjective словуть «famous, glorious», this adjective historically being the ancient present active participle *slovqtъ «famous» of the verb *slovq, *sluti «be named, be known, be glorious» formed by the use of the suffix -qtъ.

Key words: phrase, meaning, word origin, translation, the Dnieper.

ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОПИСНОЇ РЕФОРМИ

**Відповідь на лист пана Святослава Караванського
«Про обмін думок і досвіду» (м. Дентон, США) («Березіль»
(Скринька з листами), № 3–4/ 2011 р., с. 165–167) ¹.**

Як зазначається у статті, сьогочасна мовна ситуація в Україні не дозволяє розглядати проблему правописної реформи як першочергову. Вона є тільки частиною важливішої проблеми поширення української мови як державної і буде розв'язуватися разом із цією останньою внаслідок нагромадження практичних питань.

Ключові слова: сьогочасна мовна ситуація, правописна реформа, поширення української мови, державна мова, практичні питання.

Перш ніж відповідати на лист шановного пана Караванського, застережу, що в своїй нинішній відповіді порушу лише питання засадничого стосунку між проблемою реформи українського правопису і більшою проблемою поширення української мови як (загально)державної всіма регіонами України. Виходжу з того, що, як на мене, — а особливо тепер, — перша проблема явно підпорядкована другій. Нас, гадаю, усіх українців, яким болить доля нашої мови, — у тім ліку, сподіваюся, й шановного пана Караванського, — насамперед хвилює те, чи житиме, чи, навпаки, не житиме в усіх регіонах України українська мова, чи буде вона розвиватися і поширюватися всією Україною, чи, навпаки, занепадатиме й виходитиме з ужитку в одному регіоні за іншим, залишившись як жива мова хіба що лише в Галичині і в Західній Волині та ще подекуди в діаспорі (та й то тільки для старшого покоління). Тому реформа правопису цікавитиме нас передусім не сама по собі, а з погляду того, чи прискорить вона процес зміцнення позицій української мови в Україні, чи, навпаки, його загальмує, а то й часом йому зашкодить.

Розгляд цього питання настільки складний, тим більше що братимемо його не лише в українській специфіці, а й на ширшому позаукраїнському тлі, що він вимагатиме забагато місця, щоб долучати сюди ще й розгляд конкретних питань українського правопису.

Для того, щоб читачеві цієї відповіді стала цілком зрозумілою моя позиція, муситиму, на жаль, несамохіть неодноразово вдаватися до широкого «самоцитування» з наголошенням на своїх також неодноразових застереженнях, оскільки мій шановний опонент, на превеликий жаль, часом то не звертає належ-

¹ Стаття становить повний варіант відповіді, який при публікації в ж. «Березіль» зазнав певних скорочень.

ної уваги на мої застереження, то наводить мої слова з пропусками, які не дають змоги читачеві об'єктивно поцінувати, наскільки має рацію шановний пан Караванський, коли закидає мені надмірну категоричність тверджень аж до нібито претензії на «повну істину в останній інстанції» (виділено паном Караванським. — О. Т.). З огляду на зазначене, згадані власні застереження виділятиму курсивом, пропуски ж, зроблені моїм шановним опонентом і відновлені мною, подаватиму в квадратних дужках. Отже, наведу насамперед повністю текст, критикований шановним паном Караванським:

«РЕФОРМА правопису? Вона в Україні, як я *тепер* переконаний, *поки що* не на часі. Першочерговим є завдання повсюдного поширення української мови в Україні. А *раптові кардинальні зміни* в правописі могли б тут стати на перешкоді.

[Тільки після здійснення цього першочергового завдання *сама мовна практика* висуне на порядок денний *інше завдання*: удосконалити українську мову згідно з виниклими потребами. А це вже зажадає відповідних змін].

Поки українська мова не здобула собі повного поширення в усіх регіонах України — говорити про *якесь загальне докорінне реформування* українського правопису *передчасно*» (Ткаченко О. Шкіци // «Березіль». — 2010. — № 9–10. — С. 164).

Насмілюся твердити, що брак будь-якої категоричності в наведеному тексті й те застереження щодо обмеженості особою автора, яке бажав би бачити в ньому мій шановний опонент, впливає вже із застосування займенника *я* у вставному реченні «як я ... переконаний», що цілком дорівнює зворотові «на моє переконання», який, щоправда, висловлює більшу певність, ніж «на мою думку», але знову ж таки свідчить про обмеженість переконаності особою автора, тим більше, що це *я* належить скромному вченому, а не комусь з очільників Української держави (наприклад, її Президентові, Прем'єр-міністрові або Голові Верховної Ради). Говорити про якусь претензію на категоричність, тим більше на «повну істину в останній інстанції», як твердить мій шановний опонент, можна було б хіба що у випадку, якщо б до слів «як я переконаний», було б додано щось на зразок «так само, як переконана й переважна більшість українців». Оце б, справді, мало вигляд подібної претензії. Але оскільки нічого подібного до такого додатка автором не висловлено, припущення про будь-яку категоричність наведеного твердження саме собою відпадає як дуже далеке від неї. Не впливає воно і з повного, а не скороченого, як у шановного пана Караванського, твердження «говорити про [якесь загальне докорінне] реформування *передчасно*». Отже, тут ідеться не про передчасність реформування правопису взагалі, як впливає зі скороченого паном Караванським мого твердження: ідеться про передчасність *загального докорінного реформування* (виділення моє. — О. Т.) правопису, яке, очевидно, не виключає окремих реформаційних удосконалень того самого правопису.

Сама можливість окремих часткових реформ (реформаційних змін) передбачається й застереженням, що небажаними є лише «*раптові кардинальні зміни* в правописі» (виділення моє. — О. Т.), які могли б стати перешкодою в поширенні української мови в Україні, бо були б сприйняті як бажані далеко не всіма її українськомовними громадянами, тим більше особами, які щойно долучаються до користування українською мовою. Оскільки говоримо лише про раптові й кардинальні зміни, цілком природно припустити, що про зміни взагалі тут у жоднім випадку не йдеться. Більше того, застереженнями *тепер* і *поки що* автор «Шкіци», по-перше, твердить, що погляд на небажаність значних змін у правописі з'явився в нього лише *тепер* (раніше він на це дивився інакше) і, по-друге, ці значні зміни не бажані тільки *поки що*, а аж ніяк не взагалі у майбутньому.

І справді, на реформу правопису, як впливає з наведеного далі тексту, 13 років тому я дивився зовсім інакше. Щоб переконатися в цьому, варто лише навести повністю такий текст:

«Є два доконечні питання (і відповіді) стосовно нового українського правопису:

1. Якій Україні цей правопис потрібен, прорадянськи (проросійськи) орієнтованій чи по-справжньому незалежній? У першому випадку чинний в Україні правопис можна залишити без жодних змін (або з мінімальними), у другому ці зміни мають бути значні.

2. Запровадити правописні зміни поступово чи одноразово? Очевидно, більшість мовців зацікавлена в одноразовості змін. Протилежне прирікає кілька поколінь на малописьменність. Інша річ дебати над правописом: вони мають бути поступові і повільніші. Проте й на них залишається дедалі менше часу. Надходить пора вирішальних і завершальних ухвал, чим викликана й ця доповідь, яка дещо не вкладається в «овілейні» рамки конференції.

Оскільки проблем з новим правописом, сказати б, прорадянським (або проросійським) нема, а до того ж будь-який правопис найдоцільніше впроваджувати одноразово, подані далі принципи стосуються нового правопису, на думку доповідача, потрібного Українській незалежній державі, причому правопису, взятого в своїй цілості. Цих головних основоположних принципів має бути дев'ять: 1) морально-етичний аспект, 2) тяглість традиції, 3) соборність, 4) українськість, 5) європейськість, 6) послідовність, 7) зручність, 8) орієнтація на найкращі мовні взірці, 9) мінімальність найдоконечнішої варіативності» (Ткаченко О. Новий український правопис: питання і принципи : Тези наук. конф. з проблем сучасного українського правопису і термінології (з нагоди 70-річчя першої Всеукраїнської правописної конференції у Харкові 1927 р.). 12–13 грудня 1997 р.— К., 1997.— С. 91–92).

Цих поглядів і цих принципів як *кінцевої стратегічної мети* автор і наведених щойно тез, і цієї відповіді дотримується й досі, тільки що зайшли з того часу обставини змусили його переглянути тактичний хід щодо здійснення цієї стратегічної мети. Тоді, коли писалися і виголошувалися щойно наведені слова, на хвилі національного (і в тім числі мовно-культурного) піднесення мріялося, що ця мета і близька, і цілком досяжна. Події Помаранчевої революції були піком цього піднесення, але сподівання, що на неї покладалися, виявилися марними.

До влади в Україні прийшли регіонали, що всіляко намагаються здійснити протилежне: ідеї поширення української мови всією Україною як єдиної загальнодержавної вони протиставляють протилежну концепцію двох (загально)державних мов — української і російської, прагнучи поступово поширити російську мову як фактично панівну (хай номінально й недержавну, а лише «регіональну»), залишивши за українською (у найліпшій випадку) саму символічно-репрезентативну, «вивіскову», роль, обмеженішу навіть, ніж за радянських часів. Як програма максимум планується поширення російської мови як фактично в Україні панівної, отже, скерованої на витіснення кінцево-кінцем української в небуття і в Західній Україні; як програма-мінімум передбачається відокремлення Західної України як українськомовної «резервації» від України Східної з перетворенням цієї останньої на «Малоросію», невід'ємну складову частину так званого «Русского мира», куди вона ввійде разом із Росією і Білорусією².

Плани проведення правописної реформи не пощастило здійснити навіть за відносно сприятливих для розвитку української мови 13 років (від 1997 до 2010 року), бо вони не знайшли собі одностайної та однакової щодо змін підтримки насамперед у Східній Україні. То чи варто ще й тепер, коли над самим іс-

² Цікавих ознайомитися з такими планами, до яких увіходить і ліквідація так званих «свідомитов» (свідомих українців), — планами, що їм, як відомо, у сучасній Росії ніхто не протидіє, відсилаємо до книжки: Калашников М., Бунтовский С. Независимая Украина. Крах проекта (Книга-расследование).— М. : Фолио, 2008.— 414 с. (Наклад — 10 тис. прим.).

нуванням української мови зависла цілком реальна загроза, замість того, щоб спільними зусиллями відстоювати і зміцнювати позиції української мови, сприяти її поширенню всією Україною, витратити значну частину своїх зусиль на затяжні «азбучні війни» навколо правопису, хай тимчасово недосконалого, остаточно удосконалити який зможуть лише носії *живої* української мови, поширеної всією Україною?

І тут ми з доконечністю приходимо до кореня непорозуміння межи мною і шановним паном Караванським, який, очевидно, і як далекий від реальної, особливо східноукраїнської, мовно-національної дійсності в Україні, і не будучи обізнаним із основними моїми працями, зрозумів мою думку про поширення української мови всіма регіонами України як, справді, абсурдне прагнення поширити українську мову не тільки як мову офіційних установ, а ще й як виключну мову всіх мешканців України, та ще й у всіх її регіонах, коли я в жодній із своїх праць такого, вибачайте на слові, безглузлого завдання ніде не ставив. У них не йшлося навіть про повне й беззастережне витискання російської мови стосовно російськомовних українців. Йшлося і йдеться про зовсім інше, про поширення знання й активного опанування української мови як *загальнодержавної* поряд із якою в місцях, де переважатимуть інші мови України, уживатимуться як *частиннодержавні* також ці мови — російська, кримськотатарська, румунська, угорська, польська, білоруська, словацька та ін., а в тих місцевостях, де відповідний етнос буде в меншості, застосовуватиметься засада *культурної автономії* (у галузі освіти й інших культурних потреб відповідного етносу). Думається, що й так сприйнята програма поширення української мови як загальнодержавної всіма регіонами України, особливо як на спричинений попереднім періодом її занепадий стан, теж дуже складна, бо передбачає поширення української мови не тільки як національної мови серед українців, але й як міжетнічної серед усіх мешканців України³. Складність подібного поширення полягатиме й у тім, що стосовно української мови ітиметься про поширення не тільки, сказати б, *горизонтальне* (територіальне), а й *вертикальне*, тобто про поширення її як нині мови головно українськомовних соціальних «низів» також серед зросійщених суспільних «верхів». Проте нічого такого, що робило б цю мету, яка єдино й мала на увазі, надміру максималістичною, нереальною або нездійсненною, як на мене, тут абсолютно немає. Що справа стоїть саме так, свідчить увесь мовно-історичний досвід людства. Тут чималі труднощі в поширенні всіма своїми регіонами мали навіть такі нині потужні мови, як англійська (у боротьбі зі старофранцузькою й латинською), російська (змагаючись спочатку із церковнослов'янською, а потім — зі сфранцуженістю найвищого товариства), японська (у боротьбі з давньокитайською) і т. д. Особливі труднощі, звичайно, переборювали мови свого часу занепаді (наприклад, чеська). Однак усі вони, зрештою, ці труднощі подолали. Спромоглася навіть на справжнє чудо така мо-

³ Докладніше про наведені погляди автора цієї відповіді можна довідатися з його праць, очевидно, мало знаних у західній діаспорі: *Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу*. — К. : Спалах, 2004. — 272 с. (Наклад — 3000 прим. Праця одержала академічну премію ім. О. О. Потебні і є в Інтернеті); *Ткаченко О. Мова і національна ментальність : Спроба сучасного синтезу*. — К. : Грамота, 2006. — 239 с. (Наклад — 1000 прим.); *Ткаченко О. Проблеми захисту мов і мовного відродження // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : Монографія*. — К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2007. — С. 3–129 (Наклад — 500 прим.). Готується до друку й інша праця того самого автора «Українська мова і її державність (У європейському і світовому контексті)» (орієнтований обсяг — 235 с.), розділи якої друкувалися в часописах «Мовознавство», «Українська мова», «Урок української» і деяких інших виданнях.

ва, як іврит (гебрейська), яка після мало не 2000 років напівмертвого існування цілком воскресла і є живою й повсякденною мовою 5,3 млн. її носіїв⁴. То чому б, маючи такі приклади, ми вважали нездатною на щось подібне лише українську мову в особі її носіїв і користувачів? Усе залежатиме виключно від того, наскільки раціонально й цілеспрямовано буде витрачено потрібні для цього зусилля.

Тепер у Східній Україні, що становить осередок держави в цілому, ступінь зросійщення і мовного, і, на превеликий жаль, також духовного, такий, що мимохіть постає питання: бути чи не бути тут українській мові взагалі? І тому знову ж таки, наголошуючи на тому, що це особиста думка автора пропонованої відповіді, — але думка, на жаль, потверджувана багатьма фактами (хотілося, щоб тут я не мав рації), — маємо констатувати, що проблема загальної правописної реформи тимчасово мусить відійти на задній план, як в усякому разі не першочергова.

Головну увагу, як видається, слід би було зосередити на розвитку й поширенні української мови, що не можливе без усебічного розвитку української культури в усіх найрізноманітніших її виявах, тобто виявах, пов'язаних з українською мовою, бо тільки це гарантуватиме цій мові *життя*. І як мова справді жива і широко розповсюджена вона неминуче буде також удосконалюватися, у тому числі й у галузі правопису. Що ж до мертвої української мови, то, даруйте, за це поки що актуальне порівняння, нам буде цілком однаково, у саван якого правопису — старого, недосконалого, чи найдосконалішого — її труп буде загорнуто.

Насамкінець я маю щиро подякувати шановному панові Караванському за зроблені мені слухні мовні поради і виправлення моїх помилок. Говоривши в своїх «Шкіцах» про значення обізнаності з російською мовою для уникнення мовних огріхів, насамперед небажаних росіянізмів, я, звичайно, аж ніяк не мав на увазі, що саме знання російської мови допомагає бездоганно опанувати українську. Воно допомагає тільки трохи краще, ніж без цього знання, орієнтуватися в ній, оскільки, як відомо, кожне вдосконалення не може мати жодних меж.

Праці шановного пана Караванського, присвячені культурі української мови, стоять на моїй книжковій полиці на почесному місці, і я раз у раз до них звертаюся, як до цінного джерела, щоб удосконалити свою українську мову, ще, зізнаюся, дуже далеку від досконалості, напевне, також і в цій відповіді своєму шановному опонентові панові Караванському, що йому я, як міг, постарався викласти свої міркування. Хотілося б вірити, що цей обмін думками і досвідом, запропонований шановним паном Караванським, лист якого я з великим інтересом прочитав, виявився корисним для нас обох.

О. В. TKACHENKO

ON THE PROBLEM OF UKRAINIAN SPELLING REFORM (in response to letter of mr. Svyatoslav Karavansky «About the change of thoughts and experience» (Denton, U.S.A.) («Berezib» (letter-box), № 3-4 / 2011 yr., P. 166-167).

The present-day language situation in Ukraine does not permit to consider the problem of spelling as immediate. It is only the part of a more important one of spreading of Ukrainian as State language and will be resolved together with latter in consequence of practical questions accumulating.

Key words: present-day, language situation, spelling reform, spreading of Ukrainian, State language, practical questions.

⁴ Ці дані взято з: Ethnology, Languages of the World.— http://www.ethnology.com/ethno_docs/distribution.asp?by=sise (20.02.12).

АБСУРДНИЙ ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ У ВИМІРАХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРАГМАТИКИ

У статті обґрунтовується особливий статус абсурдних художніх текстів у сучасній функціонально і комунікативно зорієнтованій лінгвістиці як важливого джерела й інструменту пізнання закономірностей естетичного смислотворення. На прикладі дев'ятичного використання пресупозицій розглядаються прагматичні аспекти абсурдизації художніх текстів Л. Керрола, О. Введенського, Д. Хармса, Е. Іонеско, С. Беккета.

Ключові слова: абсурд, абсурдний художній текст, прагматика, смисл, комунікативний естетичний смисл, пресупозиція.

У сучасній науці порівняно з попередніми етапами її розвитку ставлення до таких категорій мислення і, відповідно, мовлення, якими є абсурд, нонсенс, алогічність, тавтологія, софізм, парадокс, девіація (помилка, описка, обмовка) та ін., докорінно змінилося: вони розглядаються як природна здатність людського розуму, що відкриває нові аспекти глибоко імплікованих законів сприйняття й осмислення світу. Як справедливо зазначає сучасний російський філософ і філолог Г. Померанц, подібні явища виникають при зіткненні однієї системи поглядів з іншою, а тому розумовий прогрес людства нерозривно пов'язаний з їх осягненням¹. Несистемні явища мислення, зокрема абсурд, — «це межовий полюс всього нового, чого не було до цього часу, невітленого»². Як відомо, ще Нільс Бор сформулював важливу попередню умову оцінки нової гіпотези: чи достатньо вона безумна, щоб правильно описувати реальність?

Зовсім не випадковим є той факт, що в сучасній гуманітарній сфері знань помітно активізувалася проблематика досліджень «учуднених», зокрема авангардних (у найширшому значенні цього слова), абсурдних, нонсенсних, невротичних (шизофренічних, створених у змінених станах свідомості), парадоксальних, паралогічних, тавтологічних, софістичних та інших типів текстів (дискурсів) у логіко-філософському, семіотичному, психологічному, когнітивному, літературознавчому, лінгвістичному й функціонально-комунікативному аспектах³. Увага

¹ Померанц Г. Язык абсурда // Померанц Г. Выход из транса.— М., 1995.— С. 438.

² Косилова Е. Абсурд.— <http://www.fege.narod.ru/scriptorium/unsinn.htm>

³ Див., наприклад: Делез Ж. Логика смысла.— М., 2011.— 472 с.; Жаккар Ж.-Ф. Даниил Хармс и конец русского авангарда / Пер. с фр.— СПб., 1995.— 446 с.; Буренина О. Д. Что такое абсурд, или По следам Мартина Эсслина // Абсурд и вокруг : Сб. статей.— М., 2004.— С. 7–72; Буренина О. Д. Символический абсурд и его традиции в русской литературе и культуре первой половины XX века.— СПб., 2005.— 396 с.; Поцелуев С. Бессмыслица в аспекте семантики. Очерк развития идей // Логос.— 2006.— № 6.— С. 20–66; Ямпольский М. Беспамятство как исток (Читая Хармса).— М., 1998.— 384 с.; Клюев Е. В. Теория литературы абсурда.— М., 2000.— 186 с.; Кравец А. С. Три парадигмы смысла // Вестн. Моск. ун-та. : Сер. 7 «Философия».— 2004.— № 6.— С. 75–93; Кравец А. С. Абсурд как нарушение смысла // Научные доклады : Вестн. Воронеж. ГУ. Сер. гуманитар. наук.— 2004.— № 2.—

гуманітаріїв до подібного типу мисленнєво-мовленнєвих утворень не в останню чергу викликана їх міждисциплінарною природою, постійним інтересом дослідників до «вічної» проблематики смислотворення і смислосприйняття як найважливішої основи буття людини, її зв'язків з іншими особистостями, глибоким зацікавленням механізмами творення текстів і дискурсів, синергетикою мови і мовлення, організацією духовного життя людини та іншими причинами.

Довгий час, орієнтуючись на традиційний об'єкт дослідження — нормальні, звичні художні тексти, — лінгвісти звертали недостатню увагу на специфіку так званих авангардних типів текстів, зокрема абсурдних, нонсенсних, створених у змінених станах свідомості тощо. Разом з тим породження і сприйняття подібних текстів (дискурсів) — це, фактично, експеримент над зображально-виражальними можливостями мови, виведення процесів смислотворення і смислосприйняття в граничні межі функціонування мислення і мови, оскільки в авангардній свідомості Логос як вияв прихованої сутності речей світу стає пошукуваною першо-реальністю, за допомогою якої уможливлується перетворення звичного світу⁴. Саме в авангардних (зокрема абсурдних) текстах (дискурсах) процеси смислотворення і смислосприйняття стають прозорішими для аналізу; на тлі «неправильностей», відхилень від норм, помилок, описок, обмовок тощо увиразнюються глибоко імпліковані в мовленнєво-мисленнєвих процесах закони нормативного, «правильного», звичного спілкування, смисло-, тексто- і дискурсотворення. Одночасно це «ревізія» можливостей естетичного сприйняття тексту саме як художнього, а не, наприклад, клінічно-невротичного чи створеного машиною; такі тексти — «полігон» виявлення імпліцитних у своїй основі принципів, законів, максимум тощо комунікації людей з використанням живої природної мови, матеріал для вивчення закономірностей поєднання експліцитних та імпліцитних засобів передачі інформації, зокрема інформації естетичної.

Оскільки засоби мови (мовного коду) служать насамперед для забезпечення ефективної комунікації і тією чи іншою мірою завдяки мисленню людей пов'язані з дійсністю, виникає логічне запитання: як у принципі можливий абсурд з використанням мови, якщо абсурдний текст є специфічною сукупністю так званих безреферентних висловлень, які, фактично, не пов'язані зі структурою «цього» світу? ⁵ У текстах абсурду мова виконує переважно не звичну денотативно-референтну, а, так би мовити, «демонстративну» функцію, тобто представляє себе саму, а не світ, який стоїть за нею⁶. На наш погляд, феномен абсурду полягає в зіткненні двох найважливіших категорійних способів існування інформації в процесах спілкування, зокрема естетичного, — значення і смислу, — які різко протиставляються ознаками дискретності / континуальності, статичності / динамічності, кодифікованості / не кодифікованості, соціальності / ін-

С. 133–176; *Кравець А. С.* Теория смысла Ж. Делеза: pro и contra // Логос.— 2005.— № 4.— С. 227–258; *Руднев В. П.* Прочь от реальности : Исследования по философии текста. II.— М., 2000.— 226 с.; *Галушко Т. Г.* Некоторые проблемы интерпретации художественного абсурда // Вестн. Ленинград. ун-та им. А. С. Пушкина. Филология.— СПб., 2010.— № 3. Т. 1.— С. 271–280; *Санников В. З.* Русский язык в аспекте языковой игры.— М., 1999.— 326 с.; *Чухров К.* Бессмыслица как инструмент возвышения // Новое лит. обозрение.— 2004.— № 69.— С. 37–68; *Фещенко В.* Лаборатория Логоса : Языковой эксперимент в авангардном творчестве.— М., 2009.— 392 с.; *Yaguello M.* Les Langues Imaginaires : Mythes, utopias, fantasmes, chimeres et fictions linguistiques.— Paris, 2006.— 436 p.

⁴ Див.: *Фещенко В.* Зазнач. праця.— С. 13–14.

⁵ Див. про це докладніше: *Клюев Е. В.* Зазнач. праця.— С. 43.

⁶ Там же.— С. 44.

дивідуальності та деякими іншими. Не вдаючись до детального аналізу цих та інших аспектів вияву значення і смислу в мові ⁷, а також співвідношень абсурду, нонсенсу та інших споріднених явищ у мовленнєвій діяльності ⁸, зазначимо, що абсурд є носієм особливих смислів, які відрізняються від звичних, зокрема від традиційних естетичних смислів «нормальних» художніх текстів, вступаючи з останніми в стан когнітивної неузгодженості. З позицій лінгвістики абсурд постає категорією, якій відповідає смисл ⁹, причому такий, що значною мірою протистойть узуалізованому, «звичному», «правильному» значенню. У кінцевому підсумку абсурд — це протистояння побутової, «щоденної» свідомості, узуалізованого сприйняття світу й звичних законів комунікації, з одного боку, і уживаних для референції світу (в широкому розумінні) і комунікації мовних засобів, які особливим чином позначають те, що лежить поза межею так званого здорового глузду та узвичаєних законів комунікації, — з другого.

Не ставлячи за мету детальний історичний огляд аспектів вивчення феномену абсурду в різних сферах гуманітарного знання (це тема окремого дослідження), зазначимо, що абсурд як логіко-філософське, семіотичне, когнітивне явище давно цікавив мислителів. Ще давньогрецькі філософи розмірковували над природою парадоксів, тавтологій, логічних контрадикцій, софізмів; у новітній час проблеми нонсенсу, абсурду, парадоксів посіли важливе місце в концепціях логічного позитивізму на зламі XIX–XX ст., передусім у працях Г. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштейна та деяких інших учених, де вони розглядалися переважно в аспекті логічної семантики, тобто в межах іменної і, частково, предикатної лінгвофілософських парадигм ¹⁰. Особливі акценти, пов'язані з виходом проблематики абсурду із звичних логіко-семантичних меж, і зародження окремих ідей прагматики спостерігаємо в ранніх працях Е. Гуссерля ¹¹. Важливою віхою у лінгвістичному вивченні явищ відхилень від норм мови і мовлення стали праці Н. Хомського. Виділяючи три найзагальніших типи відхилень від осмисленої семантико-синтаксичної структури речень — синтаксичні, семантичні й проміжні семантико-синтаксичні ¹², — американський лінгвіст зачіпає також проблему «допустимості» аномальних (абсурдних) речень ¹³, тобто припускає елементи прагматики, пов'язаної з мовленнєвим уживанням, а не лише з мовною компетенцією. Останнє дозволяє адресатові приписувати деяким аномальним реченням певний комунікативний смисл, залежний від ситуації спілкування. У 70–90-х роках XX ст. прагматичні аспекти абсурду розглядалися у працях Н. Д. Арутюнової, О. В. Падучевої, О. та І. Ревзіних, Т. В. Булигіної та О. Д. Шмелєва й деяких інших учених ¹⁴; традиційний лінгвістичний аспект цього явища,

⁷ Див. докладніше: *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики. — Л., 2010. — С. 82–134.

⁸ Див. докладніше про співвідношення цих понять: *Кравець А. С.* Абсурд как нарушение смысла. — С. 133–176; *Кравець А. С.* Теория смысла Ж. Делеза... — С. 227–258.

⁹ *Кравченко О. В.* Лингвистический абсурд: динамика смысла в дискурсе // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 2. — 2008. — № 1. — С. 67.

¹⁰ Докладніше про поняття типології лінгвофілософських парадигм див.: *Степанов Ю. С.* В трехмерном пространстве языка. — М., 1985. — 336 с.

¹¹ Див. про це докладніше: *Поцелуев С.* Знач. праця. — С. 29–34.

¹² *Хомский Н.* Аспекты теории синтаксиса. — М., 1972. — С. 72 і далі.

¹³ Там же. — С. 139–143.

¹⁴ *Арутюнова Н. Д.* Аномалии и язык : К проблеме языковой «картины мира» // Вопр. языкознания. — 1987. — № 3. — С. 3–19; *Булыгина Т., Шмелев А.* Аномалии в тексте : Проблемы интерпретации // Логический анализ языка : Противоречивость и аномальность текста. — М., 1990. — С. 94–106; *Падучева Е. В.* Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла // Семиотика и информатика : Сб. науч. статей. — М., 1997. — Вып. 35. —

пов'язаний з розумінням системи мови як сукупності її рівнів, також має продовження в сучасному мовознавстві¹⁵. Однак попри певний поступ у дослідженні сутності, природи, механізмів породження, закономірностей функціонування, сприйняття, оцінки тощо абсурду, нонсенсу, тавтологічності, девіативності, алогічності та інших ненормативних явищ помітними залишаються такі моменти:

1. Абсурд і суміжні явища вивчалися не спеціально, а принагідно, у зв'язку з дослідженням інших проблем, зокрема аспектів логічної організації філософських висловлень, меж вияву і застосування постулатів генеративної граматики тощо.

2. Згадані явища аналізувались, як правило, на рівні окремих ізольованих слів, словосполучень, речень без урахування контекстних і ситуативних умов їх уживання. Якщо для розкриття значень, виявлення смислів «нормальних» мовних виразів спорадично враховувались їх мінімальні зв'язки з іншими мовними виразами, то дослідження абсурду, нонсенсу і подібних явищ велися без урахування таких зв'язків. Як зазначав Ж. Делез: «Смисл будь-якого виразу або слова перебуває не в ньому самому — він в іншому слові. Лише смисл нонсенсу (додамо: і абсурду. — Ф. Б.) міститься в ньому самому»¹⁶.

3. Для аналізу абсурдних явищ мовного характеру людський чинник залучався спорадично, тобто вони розглядалися переважно без залучення текстово-дискурсивних аспектів взаємодії особистостей. Окремі зауваження дослідників щодо потенційних комунікативних смислів абсурдних виразів не створювали цілісної картини прагматичних механізмів їх формування і сприйняття. Інакше кажучи, абсурд вивчався поза межами провідної у даний час прагматичної парадигми досліджень живої природної мови. Разом з тим абсурд — це передусім мовно-дискурсивне явище, тобто за своєю сутністю — явище переважно комунікативно-прагматичне.

Прагматичні аспекти породження і сприйняття явищ абсурду найповніше можуть бути виявлені у спілкуванні, в текстах, живих дискурсах, в інтеракції носіїв мов або у випадках «естетичної утилізації абсурду»¹⁷, тобто в спеціально створених абсурдних текстах. Мовні, логічні й когнітивні механізми вияву й інтерпретації абсурду на рівні окремих ізольованих виразів залишаються значною мірою теоретичними міркуваннями, оскільки текст, у якому абсурд «живе», — це гра комунікативними смислами, а тому «зовсім не обов'язково повинен відповідати об'єктивній логіці предмета комунікації»¹⁸. У цьому аспекті досліджуване явище найповніше представлене у власне абсурдних художніх текстах,

С. 184–226; Ревзина О. Г., Ревзин И. И. Семиотический эксперимент на сцене // Труды по знаковым системам. V : Учен. зап. Тартус. гос. ун-та. — Тарту, 1971. — С. 232–254.

¹⁵ Див., напр.: Успенский Ф., Бабаева Е. Грамматика «абсурда» и «абсурд» грамматики // Wiener slawistischer Almanach. — 1992. — N 29. — С. 127–158; Новикова В. Ю. Языковой абсурд, его семантика и таксономические характеристики : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Краснодар, 2001. — 16 с.; Ивлева С. В. Лингвистические характеристики комического абсурда : Автореф. дис. канд. филол. наук. — Волгоград, 2010. — 16 с.; Кравченко О. В. Синтаксические механизмы порождения лингвистического абсурда // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. — СПб., 2009. — № 106. — С. 141–145; Иванов Вяч. Вс. Заумь и театр абсурда у Хлебникова и обэриутов в свете современной лингвистической теории // Мир Велимира Хлебникова : Статьи. Исследования (1911–1998). — М., 2000. — С. 263–278.

¹⁶ Делез Ж. Знач. праця. — С. 36–37.

¹⁷ Див.: Поцелуев С. Знач. праця. — С. 45.

¹⁸ Там же. — С. 65.

де воно постає головним авторським прийомом, найважливішим механізмом й інструментом творення нових естетичних комунікативних смислів.

Абсурдний художній текст — один із різновидів «учудненого» тексту ігрового характеру, в якому застосовані прийоми глибокої онтолого-гносеологічної і лінгвально-комунікативної трансформації його мовно-змістових і текстово-формальних чинників, у результаті якої аспекти змісту і форми кардинально змінюються, породжуючи особливі типи комунікативних смислів — *інтенціональні абсурдні комунікативні смисли* естетичного характеру. Мовні засоби такого типу текстів виконують переважно демонстративну функцію, будучи скерованими не стільки на світ, художньо представлений у них, а насамперед на самих себе; це межа можливого непрямого втілення смислів, межа смислотворення, за якою стоять нонсенс, абракадабра, літературний заум тощо.

Спостереження над прозовими і драматургічними текстами визнаних письменників-абсурдистів О. Введенського, Д. Хармса, Е. Іонеско, С. Беккета, Л. Керрола дозволяють говорити про можливість виділення онтологічного, перцептивного, поведінкового, ментального і комунікативного (мовно-дискурсивного) аспектів абсурду¹⁹. В основі кожного з них лежать глибокі відмінності у мовному (семантичному і синтаксичному) втіленні, а також у модусах, модальностях, поглядах, емпатіях та інших прагматичних чинниках побудови як змісту, так і форми художнього тексту.

Обмежений обсяг статті дозволяє спинитися лише на низці прийомів формування ментального аспекту абсурду, представленого в художніх текстах згаданих авторів. Нижче розглянемо комунікативно-прагматичні механізми створення абсурдних ментальних ситуацій з використанням умисних порушень пресупозиційних умов успішності мовленнєвих актів і спілкування в цілому. Не маючи змоги детально спинитися на теорії пресупозиційної організації спілкування і його категорій, зазначимо, що у пропонованій статті пресупозиція (презумпція) розглядається як особливий різновид логічного слідування, когнітивного виведення, спільний фонд знань учасників спілкування про світ, його організацію, місце людини в ньому тощо; це спільний досвід, спільний тезаурус, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти²⁰. Пресупозиція — це зона перетинання когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується у процесі спілкування²¹. У живій інтеракції особистостей пресупозиції відіграють значну роль, роблячи спілкування недевіативним, неабсурдним. Так, наприклад, у звичайному побутовому висловленні-проханні *Зачиніть, будь ласка, двері* наявна пресупозиція ‘у даний момент двері відчинені’; її неістинність або ігнорування призводить до нерозуміння особою, якій це прохання адресоване, і її можливих реакцій: *Так двері ж зачинені; Це що, такий жарт?* тощо.

Важлива умова нормативного, недевіативного породження і функціонування пресупозицій — сприйняття їх як спільного фонду знань, як відомої всім (принаймні тим, хто спілкується) інформації, що не потребує узгодження з іншими учасниками інтеракції. Порушення цієї умови — один із прийомів абсурдизації

¹⁹ Див. про це: Бацевич Ф. С. Пресупозиції і абсурдний художній текст // Мова. Культура. Взаєморозуміння : Зб. наук. праць. — Дрогобич, 2011. — Вип. 1. — С. 146–160.

²⁰ Див.: Падучева Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). — М., 1996. — С. 234–236.

²¹ Див.: Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. — М., 2001. — С. 180.

спілкування героїв художніх творів. Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носоріг» зустрічаємо такий діалог ²²:

«Логик (Старому господину). — У коты Исидора четыре лапы.
Старый господин. — Откуда вы знаете?» (с. 7).

Аномальність, а в контексті всієї п'єси абсурдність, репліки Старого пана полягає в тому, що він витлумачує загальнолюдську пресупозицію 'всі коти мають чотири лапи' як індивідуальний висновок Логіка, його особистісне, неповторне знання.

У спеціальній літературі виділяють декілька типів пресупозицій, насамперед семантичні (екзистенційні, фактуальні, категорійні) й прагматичні ²³. Зароджуючись у межах окремих мовленнєвих актів (висловлень), згадані типи пресупозицій взаємодіють з контекстом, формуючи текстові пресупозиції. Останні в процесі розгортання тексту, так би мовити, наслідуються за умовчанням, стаючи його пресупозитивними домінантами (або семантико-прагматичними слідуваннями).

Текстові пресупозиції, які формуються автором і сприймаються читачем як такі, що віддзеркалюють «нормальний», звичний, «наш» світ, під впливом контекстно-ситуативних чинників можуть істотно трансформуватися, а в деяких випадках повністю заперечуватись, відмінятись чи замінюватись іншими. Ці прийоми в абсурдних художніх текстах стають, з одного боку, підґрунтям створення ефекту абсурдності, а з другого, — його інструментом. Так, наприклад, задана або введена в сюжет тексту абсурдна онтологія світу стає пресупозитивною домінантою, на якій тримаються всі наступні абсурдні факти, вчинки, події тощо; останні часто героями художнього тексту сприймаються як нормальні, природні. У цьому розумінні текстові пресупозиції — це тип імпліцитного змісту, логічна або контекстна істинність якого необхідна для розгортання автором змістової структури, тобто формування текстового слідування та інтерпретації читачем змістового складника тексту.

Нижче розглянемо випадки абсурдизації мовленнєвих актів (висловлень, тексту в цілому) внаслідок порушення законів формування різних підвидів текстових пресупозицій.

І. Порушення законів формування семантичних пресупозицій

1. *Прийоми девіативного використання пресупозицій екзистенційного характеру.* Серед найважливіших прийомів порушень цього типу виділимо:

а) сприйняття онтологічного абсурду як норми і введення його в пресупозиційний складник мовлення, тобто сприйняття як екзистенційної норми співвідношення «речей» (у широкому розумінні) у світі. Розглянемо приклад із мініатюри Д. Хармса «Незавершенное и отвергнутое. № 8»:

²² Нижче у круглих дужках подаємо сторінки цитованих видань: *Достоевский Ф. И. Идиот* // Достоевский Ф. И. Собрание сочинений. — М., 1957. — Т. 6. — 736 с.; *Ионеско Э. Носорог. Пьесы и рассказы* / Пер. Е. Суриц. — М., 1991. — 272 с.; *Ионеско Э. Лысая певичка. Антипеса* / Пер. Е. Суриц. — М., 1990. — 236 с.; *Кэрролл Л. Приключения Алисы в Стране чудес. Алиса в Зазеркалье* / Пер. Н. М. Демуровой. — М., 1978. — 258 с.; *Хармс Д. О явлениях и существованиях*. — СПб., 1999. — 380 с.; *Хармс Д. Елизавета Бам* // Хармс Д. Проза и сценки. Пьесы. Стихотворения. — М., 2009. — 702 с.

²³ Див., напр.: *Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики; Падучева Е. В. Высказывание и его соотношение с действительностью*. — М., 1985. — 272 с.; *Падучева Е. В. Семантические исследования...*

«Мария Ивановна. — У вас довольно прохладно. (Вынимает изо рта молоток.)
Петр Михайлович. — Что это?
Мария Ивановна. — Молоток.
Петр Михайлович. — Что вы сделали? Вы достали его изо рта!
Мария Ивановна. — Он мне сегодня весь день мешал вот тут. (Показывает на горло)» (1999, с. 56).

Реакція Петра Михайловича на дії Марії Іванівни природна: це здивування абсурдним фактом наявності молотка в роті в жінки. Репліка ж Марії Іванівни *Он мне сегодня весь день мешал...* абсурдна, оскільки ґрунтується на екзистенційній пресупозиції 'молоток цілий день був у роті'; це розцінюється мовцем як нормальний стан речей';

б) протилежним розглянутому можна вважати прийом абсурдизації діалогічного спілкування за допомогою уживання пресупозицій як таких, що навіть «прикріплені» до імені певної реалії без урахування змін, які з цією реалією відбулися чи можуть відбутися, як, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носоріг»:

«Старый господин (Логик). — Да, и, кроме того, кошка совсем без лап ... Не могла бы бегать и ловить мышей. ...

Логик (Старому господину). — Даже и без лап кошка должна ловить мышей. Это ее природное свойство» (с. 22).

Цей прийом абсурдизації дозволяє уточнити деякі аспекти функціонування пресупозиції у мовленнєвих актах і текстах (дискурсах): це спільний фонд знань учасників спілкування про певний об'єкт (у широкому розумінні) за умови, що він перебуває в «нормальних», «звичних» умовах і ніщо не змінило його сутності, природи, не вплинуло на функціонування тощо;

в) прийом приписування учасникам комунікації незнання екзистенційних основ будови світу. Наприклад, один із героїв п'єси Е. Іонеско «Голомоза співачка» висловлює таку думку:

«Мистер Смит. ... (Пауза. Опять глядя в газету). *Одного я никак не пойму, Почему в рубрике гражданских состояний всегда указывается возраст усопших, а у новорожденных систематически не указывается? Это абсурд*» (с. 44).

У даному випадку експлуатується прийом «незнання» містером Смітом того, що у новонароджених дітей віку (у значенні кількості прожитих років) ще немає.

Разом з тим важливою особливістю екзистенційних пресупозицій у межах абсурдного художнього тексту є те, що герої, діючи в ситуаціях онтологічного абсурду, починають його сприймати як норму, висновуючи абсурдні пресупозиції і орієнтуючись на них як на узуальні. Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носоріг» абсурдний процес перетворення людей у носорогів у певний момент починає сприймається як норма і обговорюється героями в аспекті проблеми вільного вибору (с. 66–67).

2. *Порушення семантичних пресупозицій фактуального характеру.* Спостереження засвідчують, що порушення цього типу найчастіше ґрунтуються на таких прийомах:

а) несприймання звичної, загальнолюдської поведінки як нормальної; витлумачення її як незвичної, ненормальної, за якою стоять інші типи пресупозицій. Наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Голомоза співачка» Місіс Мартін розповідає присутнім «неймовірну» історію поведінки якогось чоловіка, за яким вона спостерігала в місті:

«Миссис Мартин. Ну вот, вы скажете, что я сочиняю. Он опустил на колено и нагнулся.

Присутствующие. О-о!

Миссис Мартин. Да, нагнулся.

Мистер Смит. Невероятно!

Миссис Мартин. Да, он нагнулся... Я подошла посмотреть, что же такое он делает...

Мистер Смит. И что же?

Миссис Мартин. Он завязывал шнурки. Они у него развязались.

Трое остальных. Фантастика!

Мистер Смит. Если б это не вы, я б ни за что не поверил!» (с. 50);

б) умисне немотивоване вживання дискурсивних слів, які вводять об'єкти (в широкому розумінні), що раніше не зустрічалися. Ось як, наприклад, в «Алісі в Країні чудес» обігрується значення слова *еще*:

«— Выпей еще чаю, — сказал Мартовский Заяц, наклонясь к Алисе.

— Еще? — переспросила Алиса с обидой. — Я пока ничего не пила» (с. 74).

Як зазначає О. Падучева, порушення пресупозицій цього типу часто сприймається як неввічливість²⁴ і, додамо, знуцання і навіть свідчення абсурдності комунікативної поведінки партнера по спілкуванню. Разом з тим, у цьому випадку можна також твердити про наявність категорійної пресупозиції слова *еще*, яке відсилає до того, що було раніше;

в) порушення мовцем пресупозицій, пов'язаних із загальнолюдськими, расовими, національними, регіональними тощо поняттями, які є в поточній свідомості багатьох людей. Так, наприклад, прийом підміни фактуальних пресупозицій, пов'язаних з референційними механізмами вживання власних імен, зокрема назв держав і їхніх столиць, зустрічаємо в п'єсі Е. Юнеско «Урок»:

«Учитель. Так вот, как я сказал, в некоторых обиходных выражениях встречаются слова, звучащие совершенно по-разному в каждом из языков, так что определить язык весьма несложно. Приведу пример. Распространенное в Мадриде неоиспанское выражение "моя родина — Нео-Испания" звучит по-итальянски: "моя родина..."

Ученица. Нео-Испания.

Учитель. Неверно! "Моя родина — Италия". А теперь скажите, рассуждая по аналогии, как будет "Италия" по-французски?

Ученица. У меня болят зубы!

Учитель. А ведь это так просто: слову "Италия" соответствует во французском слово "Франция", являющееся его точным переводом. "Моя родина — Франция". А "Франция" по-восточному будет "Восток". А "Восток" по-португальски — "Португалия"! Восточное выражение "моя родина — Восток" переводится на португальский следующим образом: "Моя родина — Португалия!" И так далее...Еще один пример. Слово "столица" в разных языках имеет разный смысл. Так, когда испанец говорит: "Я живу в столице", он подразумевает под словом "столица" совсем не то, что португалец, когда тоже говорит: "Я живу в столице", или произносящий эту же фразу француз, румын, латинянин, сарданапалец... Поэтому, услышав выражение: "Я живу в столице", вы легко распознаете, на каком языке это сказано: на испанском, гишпанском или неоиспанском, французском, восточном, румынском или латинском, стоит лишь догадаться, какую страну имеет в виду говорящий ... произнося данную фразу» (с. 215–216).

Абсурдність псевдолінгвістичного «пояснення» Вчителя, окрім усього іншого, полягає ще й у тому, що він підміняє загальнолюдську ментальну пресупозицію 'кожна держава має столицю зі своєю назвою' на пресупозицію грома-

²⁴ Див.: Падучева Е. В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла... — С. 217.

дянина конкретної держави, носія конкретної лінгвокультури — ‘столиця моєї держави — це конкретне місто’. Цей прийом також супроводжується нюансуванням точок зору учасників спілкування: загальнолюдської та національної;

г) приписування словам, виразам, мовленнєвим актам невластивих їм фактуальних пресупозицій.

Приклад із неназваної сценки Д. Хармса. Один із учасників діалогу (Петя) робить замовлення в ресторані: офіціант йому відповідає *Не дам*. Починається абсурдна суперечка, яка завершується так:

«Официант: *Ладно, ладно. Уходите.*

Петя: *Я не уйду. Я инженер*» (1999, с. 135).

Комічність і абсурдність ситуації полягає в тому, що, на думку Петі, слово *инженер* містить у собі пресупозицію фактуальності ‘людина, яку не можна вигнати з ресторану’.

3. *Порушення семантичних пресупозицій категорійного характеру*. Цей прийом часто використовується в досліджуваних текстах і, звичайно, може зачіпати різні аспекти вияву категорійної семантики засобів словесного коду в спілкуванні. Нижче розглянемо найчастотніші прийоми в межах аналізованих текстів:

а) порушення категорійних пресупозицій семантики слів, наприклад, у оповіданні Д. Хармса «История Сдыгр Аппр».

«[Петро Петрович відірвав руку в Андрія Семеновича, женеться за ним, не може наздогнати і показує втікачеві руку]:

Андрей Семенович. — *Это моя рука!*

Петр Павлович. — *Да-с, рука ваша! Чем махать будете?*

Андрей Семенович. — *Платочком*» (1999, с. 7–8).

У даному випадку обігрується категорійне значення дієслова *махать* ‘размахивать руками’, яке умисно сприймається Андрієм Семеновичем як пресупозиційне ‘прощаєсь с кем-то, махать чем-то (рукой, платком)’, а тому його відповідь «природна» саме з цих міркувань, але абсурдна з позицій категорійного значення дієслова і ситуації спілкування в цілому.

У прикладі з повісті Л. Керролла «Аліса в Країні Чудес» спостерігаємо обігрування пресупозиційного категорійного значення дієслова *отрубить*, яке передбачає обов’язкову об’єктну реалізацію у формі *отрубить что*:

«Палач, Король и Королева шумно спорили ... Палач говорил, что нельзя отрубить голову, если кроме головы больше ничего нет; ... Король говорил, что раз есть голова, то ее можно отрубить» (с. 23).

Наведений приклад одночасно можна класифікувати як ілюстрацію до порушення пресупозиційних умов існування об’єкта дієслівної дії *отрубить*;

б) порушення пресупозитивної категорійної оцінної семантики окремих слів. У випадках заперечення або ігнорування звичної (як правило позитивної) оцінки, яка наявна в значеннях певних слів, може виникнути ефект абсурду, як, наприклад, у неназваній мініатюрі Д. Хармса:

«Писатель. — *Я писатель.*

Читатель. — *А по-моему, ты г...о!*

Художник. — *Я художник.*

Рабочий. — *А по-моему, ты г...о!*

Композитор. — *Я композитор.*

Ваня Рублев. — *А по-моему, ты г...о!* и т. д.» (1999, с. 144).

У комунікативній ситуації знайомства та ще й у межах мікросцени, яка може виконуватися в театрі, подібний прийом справляє враження абсурдного діалогу;

в) порушення категорійних умов ситуативного вживання мовленнєвих актів, наприклад, в оповіданні Д. Хармса «Охотники»:

«[Мотыльков и Стрючков вешают Окнова]:

Мотыльков. — Ты, брат, не горюй. Мы сейчас тебя удавим. Постой!.. Вот... вот... вот...

Стрючков. — Вот сюда вот еще! Так, так, так! Ну-ка еще... Ну, теперь готово!

Мотыльков. — Теперь готово!

Окнов. — Господи благослови!» (1999, с. 59).

Емотивне висловлення *Господи благослови!* зазвичай уживається тими, хто готується до якихось, так би мовити, творчих дій як побажання успішного їх завершення, а не тими, кого, наприклад, мають стратити. Можна також уважати, що в цьому випадку виявляється ефект «ілокутивного самогубства»²⁵ мовця, який, за логікою поведінки нормальних людей, не може діяльність своїх майбутніх убивць оцінювати позитивно і при цьому ще й просити благословення Господа для її успішного здійснення;

г) порушення законів категорійного вияву пресупозицій у конкретних синтаксичних позиціях уживання слів і виразів. Ось як розглядає О. Падучева приклад із Л. Керролла²⁶:

«— А какого роста ты хочешь быть? — спросила Гусеница.

— Ах, все равно, — быстро сказала Алиса. — Только, знаете, так неприятно все время меняться.

— Не знаю, — сказала Гусеница.

Алиса молчала. Никогда в жизни ей столько не перечили, и она чувствовала, что теряет терпение».

В устах Аліси дієслово *знать* ужите як дискурсивне (у данному випадку вставне) слово і не входить в асертивну частину пропозиції *Только так неприятно все время меняться*. Воно скероване на спільний фонд знань мовця й слухача і, за законами функціонування пресупозицій, не може заперечуватися. Гусінь сприймає це слово не як дискурсивне, а як таке, що належить асерції і може бути піддане запереченню. Діалог абсурдизується, що відбиває в Алісі будь-яке бажання його продовжувати.

Особливим прийомом, який зачіпає загальну типологію пресупозицій, слід уважати прийом змішування різних її типів. Так, у п'єсі Е. Іонеско «Голомоза співачка» один із героїв каже:

«Пожарник. ... мне пора. Поскольку у вас нет времени, лично у меня ровно через три четверти часа и шестнадцать минут пожар на другом конце города. Надо поторпливаться, хотя дело того и не стоит» (с. 51).

Пресупозиційні основи вербалізації факту пожежі полягають у тому, що це неконтрольована, непередбачувана, негативна, часто трагічна подія, яка вже відбулася або відбувається. Пожежник говорить про пожежу як контрольовану і передбачувану дію. Останнє може мати підстави для інтерпретації пожежі як запланованої дії лише в тому випадку, якщо б Пожежник натякав на те, що хтось

²⁵ Про поняття «ілокутивного самогубства» див. докладніше: Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1985.— Вып. 16.— С. 238–250.

²⁶ Падучева Е. В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла...— С. 196.

готує підпал; однак усі попередні репліки свідчать, що йдеться про пожежу як незаплановане явище. Спостерігаємо змішування фактуальної й екзистенційної пресупозицій.

II. Порушення законів формування прагматичних пресупозицій

Прагматичні пресупозиції містять відсилання до суб'єктивного (не семантичного) чинника; вони включають у себе уявлення мовця про загальний контекст спілкування, модель адресата, умови успішності спілкування та інші суб'єктивні чинники інтеракції. У цьому розумінні прагматичні пресупозиції — це пропозиційні установки, суб'єктом яких є мовець²⁷, а об'єктом — слухач (або інші учасники спілкування, глядачі в театрі).

Розгляд прагматичних пресупозицій в аспекті породження абсурдних художніх текстів дозволяє твердити про існування принаймні двох їх типів.

1. *Порушення законів успішного використання прагматичних пресупозицій, які стосуються змінних складників поточного спілкування.* Цей тип прагматичних пресупозицій, своєю чергою, може породжуватися орієнтацією учасників (чи учасника) спілкування в моделях осіб адресатів, виконуваних ними комунікативних ролях, їх психологічних, духовних та інших особливостях, а також стосуватися найзагальніших прагматичних аспектів комунікації — її регістрових, тональнісних характеристик, атмосфери спілкування в цілому. Зокрема, одним із найпомітніших прийомів абсурдизації як змісту, так і всієї атмосфери спілкування героїв відомої п'єси Д. Хармса «Єлизавета Бам» є підкреслений незбіг трагічного за своєю сутністю факту — необхідності й невідворотності арешту й смерті головної героїні — з регістрово-тональними характеристиками розгортання сюжету — буфонадно-пародійного, з уживанням героями недоречних віршів, кричущою невідповідністю стану речей награно веселої поведінки Є. Бам. Іван Іванович і Петро Миколайович повинні арештувати Є. Бам:

«Єлизавета Бам. *Кто пятнашка?*

Іван Іванович. *Я, ха-ха-ха, в штанах!*

Петр Николаевич и Елизавета Бам. *Ха-ха-хаха!..*

Іван Іванович (валиться на пол). *У меня на голове волосы!*

Петр Николаевич и Елизавета Бам. *Ха-ха-хаха!*

Єлизавета Бам. *Ой, ой, не могу!*

Папаша: *Покупая птицу, смотри, нет ли у нее зубов. Если есть зубы, то это не птица»* (с. 256–257).

Не відповідають актуальній ситуації арешту Є. Бам паралінгвальні дії героїв п'єси: вони сміються, бігають, грають у дитячі ігри, падають на землю, запалюють сірники тощо. Усе це формує абсурдну тональність самого процесу комунікації на тлі глобальної ситуації змісту п'єси.

2. *Порушення законів уживання прагматичних пресупозицій соціального характеру.* Цей тип прагматичних пресупозицій стосується постійних соціальних ролей і достатньо стабільних комунікативних статусів учасників спілкування. Неврахування їх специфіки також може стати причиною низки комунікативних збурень, включаючи абсурдизацію спілкування в цілому. Так, у романі Ф. Достоевського «Ідіот» князь Лев Мишкін, очікуючи прийому в генерала Єпанчина,

²⁷ Падучева Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива)... — С. 235.

«надзвичайно просто» спілкується з камердинером (*человеком*), що викликає неприховане здивування і певні підозри останнього:

«Казалось бы, разговор князя был самый простой; но чем он был проще, тем и становился в настоящем случае нелепее, и опытный камердинер не мог не почувствовать что-то, что совершенно прилично *человеку с человеком* и совершенно неприлично гостю с *человеком*. А так как *люди* гораздо умнее, чем обыкновенно думают про них их господа, то и камердинеру зашло в голову, что тут два дела: или князь так какой-нибудь потаскун и непременно пришел на бедность просить, или князь просто дурачок и амбиции не имеет, потому что умный князь и с амбицией не стал бы в передней сидеть и с лакеем про свои дела говорить, а стало быть, и в том и в другом случае, не пришлось бы за него отвечать?» (виділено Ф. Достоевським, с. 56).

Розумний «человек» (камердинер) у манері спілкування князя Мишкіна відчув глибинні порушення неписаних, але всім відомих законів (правил, постулатів) спілкування людей вищого соціального статусу з лакеями, тобто людьми значно нижчого соціального статусу. Ці правила (закони, постулати) в даному випадку мають природу прагматичних пресупозицій соціального характеру, які й були, на думку камердинера, грубо порушені дивним гостем — князем Мишкіним. Комунікативна компетенція мовця передбачає володіння прагматичними пресупозиціями соціального характеру щодо можливості / неможливості вживання конкретних типів дискурсів, мовленнєвих жанрів, мовленнєвих актів, висловлень, навіть слів залежно від соціального статусу адресанта і адресата. Зрозуміло, що, наприклад, підлеглий, звертаючись до командира, не може вживати мовленнєві акти фамільярного характеру; підозрюваний не може просити того, хто прийшов його арештувати, пограти з ним у дитячу гру, показати фокус і т. ін. Порушення цих умов можуть викликати серйозні «збої» в спілкуванні, навіть унеможливити його, перетворити в абсурдний. Так, у п'єсі Д. Хармса «Єлизавета Бам» головна героїня, яку прийшли арештувати Іван Іванович і Петро Миколайович, просить їх показувати фокуси, гикати, пропонує взяти участь у дитячій грі тощо (с. 248–250). Усе це створює загальну ситуацію сценічного абсурду.

Отже, з позицій лінгвістичної прагматики комунікативний текстовий абсурд — це реалізація специфічних авторських інтенцій, синтетичне мовно-дискурсивне утворення, яке виформовують як ненормативні мовні утворення (мовленнєві акти, мовленнєві жанри), які не передбачають чіткої знакової конвенції, не відповідають реальній дискурсивній ситуації, суперечать усталеній мовній картині світу, так і комунікативні акти, умисно побудовані з порушенням умов успішності. Мовно-дискурсивний текстовий абсурд — це динамічна категорія, що виникає як суперечність між змістовим (пропозитивним) складником і смислом актуалізованих у дискурсі позамовних когніцій тих, хто цей текст сприймає; ширше — як суперечність між авторською інтенцією і мовно-комунікативною нормою. У процесах абсурдизації художнього тексту пресупозиції як спільний фонд знань про світ, людину, закони й правила комунікації тощо відіграють важливу роль. Найчастотнішими прийомами абсурдизації текстів із використанням пресупозицій є: 1) пряме введення і наслідування у процесах розгортання сюжету абсурдної онтології, яка стає пресупозицією тексту; 2) незнання або неприйняття «нормальних» пресупозицій; 3) заперечення загальновідомого, того, що стало пресупозицією для всіх; 4) змішування пресупозицій різних типів; 5) підміна пресупозицій; 6) експлікація пресу-

позицій, які цього не потребують; 7) абсолютизація і надузагальнення пресупозицій як «вічних» у конкретних контекстах і ситуаціях спілкування; 8) приписування об'єктам (у широкому розумінні) невластивих пресупозитивних якостей. Виявлені прийоми девіативного оперування пресупозиціями тісно взаємодіють з іншими аспектами загальної абсурдизації, створюючи неповторність текстових світів абсурдного характеру. Мовно-дискурсивний художній абсурд — складне багатоаспектне явище, вивчення якого передбачає врахування здобутків низки гуманітарних напрямів досліджень, передусім комунікативної лінгвістики, лінгвістичної прагматики, лінгвістичної семантики, когнітивістики, лінгвокультурології та ін.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

ABSURD FICTION IN TERMS OF LINGUISTIC PRAGMATICS

The paper dwells upon the special status of absurd fiction texts in the modern functionally and communicatively oriented linguistics as an important source and tool of understanding the patterns of aesthetic meaning formation. The pragmatic aspects of absurdization of fiction texts by L.Carrol, O.Vvedensky, D.Harms, S.Beckett, E.Ionesco are considered using the example of deviational use of presuppositions.

Key words: absurd, absurd fiction text, pragmatics, meaning, communicative aesthetic meaning, presupposition.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ¹

Стаття присвячена новітній історії української фразеографії. Зазначається, що перші спеціальні фразеологічні словники з'явилися лише в 50–60-і роки ХХ ст. До цього часу фразеологічні одиниці описувалися в пареміологічних і лексикографічних збірках, у перекладних словниках.

Ключові слова: фразеологізм, українська фразеографія, українська пареміологія.

Початки української фразеографії сягають ХVІІІ ст., коли фразеологічні одиниці (далі — ФО) почали описувати в пареміологічних збірках. З початку і до середини 50-х років ХХ ст. ФО були об'єктом опису в лексикографічних працях. І лише в другій половині 50–60-х роках ХХ ст. почали з'являтися спеціальні фразеологічні словники². Слід зауважити, що в більшості з них, особливо в тих, що побачили світ у 50–70-і роки ХХ ст., поряд із ФО описуються й інші стійкі звороти (прислів'я, приказки, крилаті вислови тощо).

До найдавніших пареміологічних зібрань, у яких об'єктом опису є і ФО, належить українсько-російський словник «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские», доданий до «Граматики малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського (1818 р.). Упорядник в алфавітному порядку подав стійкі вислови української мови, переклавши їх російською, а подекуди подавши навіть тлумачення. О. Павловський першим звернув увагу на явище синонімії у сфері фразеології. Формуючи синонімічні ряди стійких зворотів в українській мові, він обмежився при перекладі їх російською мовою словом чи словосполученням, сталим виразом чи реченням, що тлумачить значення цілого ряду, а не окремого стійкого звороту. Майже через 150 років П. Й. Горецький назве цей невеличкий розділ «першою цінною спробою збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови»³.

Серед лексикографічних праць першої пол. ХХ ст., у яких найповніше описано фразеологічний склад української мови, слід назвати «Словарь української мо-

¹ В основу статті покладено виступ на пленумі наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України на тему «Українська лексикографія початку ХХІ ст.: стан, проблеми, перспективи» (вересень 2011 р.).

² Див. також про історію української фразеографії: *Прадід Ю. Ф.* Стан і тенденції розвитку фразеографії на сучасному етапі // Учен. зап. Симфероп. гос. ун-та.— 1999.— № 10.— С. 97–103; *Мітрохина Л. М., Прадід Ю. Ф.* Здобутки української фразеографії // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : Зб. наук. праць, присвячений 100-річчю від дня народження С. П. Самійленка.— Запоріжжя, 2006.— С. 89–100; *Прадід Ю. Ф.* Перекладні фразеологічні словники в Україні // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадського : Сер. «Филология».— 2007.— Т. 20 (59). № 1.— С. 79–84; *Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.* Фразеологія сучасної української мови.— К., 2007.— С. 404–429.

³ *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії.— К., 1963.— С. 46.

ви» за редакцією Б. Д. Грінченка (1907–1909). Свого часу словник отримав високу оцінку з боку наукової громадськості і не втратив наукового значення і понині. Л. Г. Скрипник з приводу словника Б. Д. Грінченка зазначала: «Перше, що впадає в око при розгляді фразеології цього українсько-російського словника, — значно вища, ніж у попередніх лексикографічних працях, наукова (зведена до певної системи) організація матеріалу, а це свідчить про добру обізнаність Б. Грінченка з лінгвістичною природою фразеологічних одиниць, про знання методики їх опрацювання в лексикографічній спадщині української та інших мов»⁴.

Отже, як бачимо, початки української фразеології були закладені задовго до того, як у вжиток увійшли терміни *фразеологізм*, *фразеологічна одиниця*, *фразеографія*. За понад триста років українська фразеографія досягла значних успіхів у своєму розвитку, що дало підстави Л. Г. Скрипник майже сорок років тому констатувати: «Народилася нова галузь мовознавства — фразеографія, яка визначається як теорія і практика укладання фразеологічних словників»⁵. Принагідно зауважимо, що, на жаль, навіть у третьому виданні енциклопедії «Українська мова» відсутня стаття «Фразеографія», яку лише частково замінює стаття «Фразеологічний словник»⁶.

Першим фразеологічним словником, що побачив світ в Україні, був словник перекладного типу — «Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками» К. Т. Баранцева⁷, у якому нараховувалося близько 7 тис. сталих висловів (ФО, прислів'їв, приказок тощо). Над удосконаленням словника вчений продовжував працювати і після виходу його у світ, а підсумком копіткої двадцятирічної праці став згодом опублікований «Англо-український фразеологічний словник», який і досі залишається єдиним словником подібного типу в Україні. Він уміщує не лише матеріал раніше виданого ним словника, але є, по суті, новим як за кількістю стійких зворотів, так і за способом їх подання. Словник охоплює близько 30 тис. ФО, прислів'їв, приказок, крилатих висловів, є не тільки перекладним, а й має вже деякі риси словника тлумачного типу. Матеріал у ньому розташований за алфавітним принципом — реєстрові одиниці подаються за абеткою без урахування артиклів, формальної ознаки інфінітива, присвійних і особових займенників, які виступають змінними компонентами стійкого звороту. Старанна розробка словникових статей, кожна з яких фіксує мовну одиницю у вихідній формі, різноманітні граматичні й стилістичні характеристики, варіантні й синонімічні форми, українські відповідники та ілюстрації англійською мовою. Крім того, його автор намагається супроводжувати ФО англійської мови історико-етимологічними коментарями⁸.

Протягом двадцяти років на сторінках харківського часопису «Прапор» І. Вирган і М. Пилинська друкували «Російсько-український фразеологічний словник»⁹, в основу реєстру якого поклали не лише російські ФО, зафіксовані в «Словаре современного русского литературного языка» в 17-ти томах, а згодом і у «Фразеологическом словаре русского языка» за редакцією О. І. Молоткова,

⁴ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К., 1973. — С. 245.

⁵ Там же. — С. 233.

⁶ Українська мова : Енциклопедія. — 3-є вид., зі змінами і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін. — К., 2007. — С. 803–805.

⁷ Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками / Уклад. К. Т. Баранцев. — К., 1956.

⁸ Скар В. [Рец. на:] Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев // Мовознавство. — 1972. — № 1. — С. 88–91.

⁹ Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник // Прапор. — 1958. — № 9; 1971. — № 10.

але й найпоширеніші російські прислів'я, приказки, крилаті вислови. Щоб уникнути критики за таке розширення обсягу і меж фразеології, автори словника, у разі видання його окремою книгою, мали намір уточнити його назву — «Російсько-український словник фразеологізмів, типових синтаксичних та інших сполук», — про що зазначалося в числі 10 часопису «Прапор» за 1971 р.

У словнику в алфавітному порядку подається спільний компонент, тобто ключове слово вислову, а нижче — усі можливі стійкі звороти, у тому числі і ФО, з українськими відповідниками, іноді із синонімами, стилістичною характеристикою. Укладачі словника І. Вирган і М. Пилинська, його редактор М. Наконечний прагнули показати багатство виражальних засобів української мови, були прибічниками ідеї відтворення духу, а не букви мовної одиниці. Про це переконливо свідчить той факт, що в українській частині за наявності синонімів спочатку подаються варіанти з українським забарвленням. Нагадаємо, що майже через тридцять років ця праця таки опублікована окремим виданням, але під назвою «Російсько-український словник сталих виразів»¹⁰.

На початку 60-х років ХХ ст. побачив світ ще один перекладний словник — «Фразеологічний словник німецької мови» Л. С. Осовецької та К. М. Сільвестрової¹¹, реєстр якого охоплює близько 15 тис. стійких зворотів, перекладених українською мовою. Заголовні одиниці у словнику групуються за ключовими словами в алфавітному порядку. До багатьох з них подаються ілюстрації з творів німецьких письменників. Укладачі зауважують у передмові, що не всі вислови мають тотожний переклад, а тому іноді розкривається лише зміст звороту, але цього замало для відтворення стилістичних характеристик оригіналу.

У другій половині 60-х років ХХ ст. відбувається становлення двох нових напрямів в українській фразеологічній практиці: 1) створення праць навчально-методичного характеру; 2) укладання тлумачних фразеологічних словників. Обидва напрями в Україні започаткувала Н. О. Батюк, уклавши невеликий за обсягом (близько 1100 фразеологізмів) «Фразеологічний словник»¹², що, як вважає сама авторка, мав слугувати вчителю довідником, бо в ньому подається тлумачення найбільш влучних і поширених ФО, зафіксованих у художніх творах, які вивчаються в середній школі¹³.

Найважливішою фразеологічною працею кінця 60-х років ХХ ст. є, безперечно, «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка¹⁴, реєстр якого налічує понад 2 тис. ФО. Це найповніше зібрання фразеологічного складу української мови на той час. Автор подає граматичну, семантичну і стилістичну характеристики реєстрових ФО. Словник має широку ілюстративну частину, яка розкриває функціонування ФО у текстах, що належать до різних функціональних стилів літературної мови, характеризує варіантні, синонімічні, антонімічні, полісемічні можливості фразеологічного складу української мови¹⁵.

¹⁰ Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М. Ф. Наконечного. — Х., 2000. — 864 с.

¹¹ Осовецька Л. С., Сільвестрова К. М. Фразеологічний словник німецької мови. — К., 1964. — 715 с.

¹² Батюк Н. О. Фразеологічний словник. — К., 1966. — 235 с.

¹³ Чак Є. Д. [Рец. на:] Фразеологічний словник / За ред. Н. О. Батюк // Укр. мова і літ. в шк. — 1966. — № 9. — С. 83–85.

¹⁴ Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом. — К., 1968. — 463 с.

¹⁵ Чак Є. Д. [Рец. на:] Словник українських ідіом / Уклад Г. М. Удовиченко // Укр. мова і літ. в шк. — 1969. — № 5. — С. 85–87; Ройзензон Л. Словник українських ідіом / Уклад Г. М. Удовиченко // Мовознавство. — 1969. — № 4. — С. 91–95.

Початок 70-х років ХХ ст. характеризується не лише зростанням кількості фразеографічних зібрань, а й удосконаленням засад їх створення, появи нових типів словників. У 1971 р. виходить друком «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка¹⁶, у якому в алфавітному порядку подається 7 тис. українських та 6,5 тис. російських ФО з найуживанішими лексико-граматичними варіантами, указівкою на функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення.

Укладачі словника використали численні лексикографічні та фразеографічні джерела не лише української й російської мов, а й англійської, болгарської, польської, збірки прислів'їв і приказок, крилатих слів. Незважаючи на окремі недогляди (надмірність уживання діалектних і рідковживаних відповідників, введення до реєстру виразів, які навіть не є ФО, іноді неточність російських відповідників тощо), словник тривалий час був єдиним довідковим виданням із фразеографії в Україні¹⁷. Не випадково через сім років зі змінами, уточненнями й доповненнями цей словник було перевидано.

У 80-і роки ХХ ст. побачили світ ще дві фразеографічні праці перекладного типу — «Німецько-український фразеологічний словник» у двох томах В. І. Гаврися і О. П. Пророченко¹⁸ та «Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» В. І. Лавера і І. В. Зиканя¹⁹.

«Німецько-український фразеологічний словник» В. І. Гаврися і О. П. Пророченко містить понад 30 тис. стійких висловів німецької мови, у тому числі ФО, і досі залишаючись найповнішим зібранням фразеологічного матеріалу німецької мови. Цікаво, що при його укладанні автори використали не лише матеріал фразеологічних словників німецької, української та російської мов, а й матеріали картотеки «Словника сучасної німецької мови», які надали їм у користування вчені тодішньої НДР, результати опитування близько 200 інформантів. Кожна стаття словника містить численні ремарки, які характеризують значення, конотацію і структуру стійкого вислову. Словник дає змогу користувачеві одержати відомості про багатозначність і синонімію ФО, історію їх виникнення, сферу вживання тощо. Більшість словникових статей супроводжується ілюстративним матеріалом, узятим з художніх творів німецьких, австрійських і швейцарських письменників²⁰.

У 1984 р. з'являється «Фразеологічний словник української мови» Г. М. Удовиченка, у якому налічується близько 7,5 тисяч фразеологізмів²¹. Як слушно зауважують у своїх рецензіях на цю працю В. М. Мокієнко і Л. О. Симоненко, — «це поки що найповніший фразеологічний словник східнослов'янської фразеології»²², «який на даному етапі лексикографії є одним із найповніших зібрань багатств української фразеології, засвідченої у творах художньої літератури від І. Котляревського до наших днів»²³.

¹⁶ Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. — К., 1971. — 447 с.

¹⁷ Москаленко Н. А. [Рец. на:] Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко // Укр. мова і літ. в шк. — 1971. — № 11. — С. 90–93.

¹⁸ Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / Уклад. В. І. Гаврися, О. П. Пророченко. — К., 1981.

¹⁹ Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь / Уклад. В. І. Лавер, І. В. Зиканя. — К. ; Ужгород, 1985. — 371 с.

²⁰ Левицький В. [Рец. на:] Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / Уклад. В. І. Гаврися, О. П. Пророченко // Мовознавство. — 1982. — № 3. — С. 74–75.

²¹ Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : В 2 т. — К., 1984.

²² Мокієнко В. М. [Рец. на:] Фразеологічний словник української мови / За ред. Г. М. Удовиченко // Укр. мова і літ. в шк. — 1985. — № 6. — С. 67–68.

²³ Симоненко Л. Скарбниця народної мудрості. [Рец. на:] Фразеологічний словник української мови // За ред. Г. М. Удовиченко : В 2 т. // Мовознавство. — 1985. — № 6. — С. 76–77.

Автор ставив перед собою завдання — зібрати й описати фразеологічний фонд української літературної мови, до якого входять як власне українські, так і запозичені ФО, вживані у творах українських письменників. Словникова стаття вміщує не лише описувану ФО, а й цілу низку варіантів, синонімів, ілюстративний матеріал і посилання на вже описані ФО. Продумані посилання і довідковий апарат дають змогу користувачеві швидко знайти потрібну ФО або її варіант під будь-яким компонентом.

Першим і поки що єдиним в Україні тримовним словником є «Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» ужгородських учених В. І. Лавера й І. В. Зиканя, що побачив світ понад чверть століття тому. Словник містить близько 4 тис. найуживаніших російських стійких висловів, у тому числі і ФО, з українськими й угорськими відповідниками. У словникових статтях подається граматико-стилістична характеристика стійких висловів, а російські одиниці супроводжуються ще й ілюстративним матеріалом.

У 80-х роках ХХ ст. вийшов у світ «Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломієця і Є. С. Регушевського²⁴, у якому подано понад 300 рядів фразеологічних синонімів — ФО, тотожних чи близьких між собою за значенням. Словник розрахований насамперед на вчителів і учнів середньої школи (про що зазначають самі автори), хоч, звичайно, він був і залишається потрібним довідковим виданням і для фахівців. Словник подає коментарі семантико-стилістичного і граматичного характеру як до синонімічного ряду ФО загалом, так і, при потребі, до окремих ФО, що входять у цей ряд, досить повно характеризує явище варіантності у фразеологічній системі української мови, ілюструє реальне функціонування ФО в українській мові²⁵.

Своєрідним продовженням згадуваної вище праці І. С. Олійника та М. М. Сидоренка став «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник», що побачив світ 1991 р.²⁶ і перевиданий у Харкові в 1997 р. Близько 6 тис. найуживаніших в українській мові ФО з їхніми російськими відповідниками налічує реєстр першої частини словника і стільки ж приблизно другої, російської, частини з українськими відповідниками. Іноді до ФО подаються синоніми, ремарки, що вказують на граматичні особливості, стилістичні характеристики, сферу поширення, частоту вживання. Порівняно з попереднім виданням укладачі істотно доопрацювали реєстр словника. За підрахунками В. Д. Ужченка, «із 71 словникової статті видання 1978 р., наприклад, на літеру “А” в тлумачному словнику залишилося лише 27»²⁷.

У 90-их роках ХХ ст. В. Д. Ужченко зробив першу спробу систематизувати діалектну фразеологію української мови в окремому словнику²⁸, який згодом витримав кілька видань у кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

²⁴ Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів.— К., 1988.— 200 с.

²⁵ Гнатюк І. С. [Рец. на:] Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів // Укр. мова і літ. в шк.— 1989.— № 12.— С. 67–69; Мокієнко В. [Рец. на:] Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : В 2 т. // Мовознавство.— 1990.— № 3.— С. 73–74.

²⁶ Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник.— К., 1991.— 400 с.

²⁷ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови.— К., 2007.— С. 421.

²⁸ Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу.— Луганськ, 1993.— 112 с.

На початку 90-х років ХХ ст. виникла потреба і в створенні словників індивідуально-авторського використання ФО, які, на думку А. М. Мелерович і В. М. Мокієнка, допомогли б виявити складний процес взаємодії узуального й оказіонального у сфері фразеології, зафіксувати різноманітні прийоми індивідуально-авторських перетворень ФО щодо мовної норми²⁹. Зауважимо, що вдалу спробу укласти подібний словник здійснили Н. М. Нічик і В. М. Ронгінський на фразеологічному матеріалі, дібраному з поем В. В. Маяковського³⁰. Слід відзначити загалом досить повний опис ФО, включених у реєстр словника. Після ключового слова-компонента наводиться загальномовна ФО, далі — індивідуально-авторський варіант, характеризуються його стилістична й емоційно-експресивна значущість, подаються деякі інші параметри³¹.

Досягнення в теорії і практиці фразеографії кінця ХХ ст. створило передумови для підготовки тематичних фразеологічних словників, адже тематико-ідеографічний аспект опису ФО дозволяє певною мірою «деформалізувати» алфавітне подання статей, прийняте в більшості словників. Ще В. І. Даль, відстоюючи принцип саме тематичного, а не алфавітного розташування прислів'їв і приказок, підкреслював, що він створює «<...> цілісну картину, в якій є глибший зміст і значення, ніж у поодиноких замітках»³². Таку ж думку висловлювали Р. Халліг і В. фон Вартбург, вважаючи, що справді наукова лексикографія має рішуче відмовитися від принципу алфавітного розташування слів, що переслідує суто утилітарну мету, і звернутися до принципу розташування лексики за групами, пов'язаними смисловими узами³³.

Зауваження В. І. Даля, Р. Халліга і В. фон Вартбурга повною мірою сто-сується й опрацювання ФО у фразеологічних ідеографічних словниках, бо саме тематико-ідеографічний принцип розташування ФО дозволяє показати системний характер фразеологічного складу мови.

У 1994 р. в Україні з'явилася перша фразеографічна праця, побудована за тематико-ідеографічним принципом — «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь : Эмоции человека» Ю. Ф. Прадіда³⁴. Слід наголосити на тому, що цей словник належить до словників комбінованого типу, бо є не лише ідеографічним, а й перекладним і тлумачним. У словнику представлено 414 українських і 339 російських ФО, об'єднаних у 13 тематичних розрядів. Він містить характеристику як тематичного розряду, так і його кожної ФО з тлумаченням і багатим ілюстративним матеріалом, який відбиває її функціонування в українській і російській мовах. Слід додати, що при написанні словника враховувалися досягнення сучасної психологічної науки в галузі емоцій людини.

У 1998 р. побачив світ «Фразеологічний словник української мови», укладений В. Д. і Д. В. Ужченками³⁵, який містить близько 2,5 тис. найуживаніших ФО і при-

²⁹ Мелерович А. М., Мокієнка В. М. О принципах словаря индивидуально-авторских употреблений фразеологических единиц в современном русском языке // Советская лексикография : Сб. ст. — М., 1988. — С. 102.

³⁰ Словарь фразеологизмов в поэтической речи В. В. Маяковского (на материале поэм) / Сост. Н. Н. Ничик, В. М. Ронгинский. — Симферополь, 1991. — 151 с.

³¹ Прадід Ю. Теорія й методика вивчення індивідуально-авторських фразеологічних одиниць. [Рец. на:] Словарь фразеологизмов в поэтической речи В. В. Маяковского (на материале поэм)... // Мовознавство. — 1993. — № 1. — С. 72–73.

³² Даль В. И. Пословицы русского народа. — М., 1957. — С. 28–29.

³³ Hallig R. et Wartburg V. W. Systeme raisonne des concepts pour servir de base a la lexicographie. — 2-eme ed. — Berlin, 1963. — С. 50.

³⁴ Прадід Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. — Симферополь, 1994. — 252 с.

³⁵ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. — К., 1998. — 224 с.

значений насамперед для учнів середньої школи, чим зумовлені певні обмеження в доборі й описі ФО. У словнику подається тлумачення значення ФО, їхні граматична й стилістична характеристики, наводяться синонімічні, а іноді й антонімічні ФО, подаються короткі історико-етимологічні та культурно-етнічні коментарі.

Варто згадати, що на перетині тисячоліть захищена і перша в Україні (на жаль, поки що й остання!) кандидатська дисертація з фразеографії — «Українська фразеографія XIX — початку XX ст.» Л. В. Самойлович³⁶.

Уже в ХХІ ст. з'явилася оригінальна фразеографічна праця В. С. Калашника і Ж. В. Колоїз «Словник фразеологічних антонімів української мови»³⁷, у якій подається характеристика як структурно однотипних, так і структурно різнотипних конструкцій, які диференціюються протилежною семантикою, але є знаками однієї логічної сутності, тобто власне фразеологічної антонімії. У словникових статтях не лише тлумачиться значення фразеологічних антонімів, а й подаються синоніми до них.

У 2000 і 2002 рр. вийшли друком третє і четверте видання «Фразеологічного словника східнослов'янських і степових говірок Донбасу» В. Д. і Д. В. Ужченко. Останнє, п'яте видання³⁸ постало як виправлене й доповнене. Реєстр словника — 4727 зворотів на позначення понять, пов'язаних із побутом, видами господарської діяльності, звичаями, віруваннями, обрядами сіл і міст Донбасу. Статті подаються за алфавітом стрижневих компонентів і одночасно за стрижневим принципом.

У 2001 р. побачив світ ще один словник ареальної фразеології — «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» В. А. Чабаненка³⁹, який уміщує близько 3 тис. стійких зворотів, у тому числі і ФО, зібраних протягом 1952–1998 рр. у Дніпропетровській, Запорізькій і Херсонській областях, і доповнений висловами з фольклорно-етнографічних і діалектологічних записів І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, О. Курило та ін. До реєстру словника ввійшли насамперед розмовно-просторічні ареальні звороти, подаючи які автор намагався зберегти їхні діалектні фонетичні, словотвірні, граматичні та лексичні особливості⁴⁰.

«Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльози⁴¹ — результат плідної багаторічної праці, перше друковане видання, у якому упорядковано понад 7 тис. ФО, що функціонують на території Житомирщини. Словник складається з двох частин: перша — алфавітний фразеологічний словник, у якому ФО подаються за алфавітом стрижневого слова, друга — ідеографічний фразеологічний словник, у якому ФО представлені за тематичними мікросистемами.

У 2004 р. побачив світ словник комбінованого типу — «Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь» А. М. Емірової, який є і переклад-

³⁶ Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX — початку XX ст. : Дис. ... канд. філол. наук. — Д., 2000. — 200 с.

³⁷ Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. — К., 2001. — 284 с.

³⁸ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. — Луганськ, 2005. — 351 с.

³⁹ Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 2001. — 201 с.

⁴⁰ Ужченко В. [Рец. на:] Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Науч.-метод. сб. — Славянск, 2001. — Вып. 9. Ч. 1. — С. 161–168.

⁴¹ Доброльоза Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. — Житомир, 2010. — 404 с.

ним, і навчальним, і синонімічним⁴². Словник містить 900 ідіом російської мови та їхні 600 кримськотатарських відповідників — еквівалентів та аналогів. Словникові статті структуруються таким чином: у російській частині — ФО в основній формі, граматичні, стилістичні й емоційно-експресивні характеристики, тлумачення значення; у кримськотатарській частині — ФО також в основній формі, такі самі характеристики, як і в російській частині, а також ілюстративний матеріал (ФО у тексті). У кінці словникових статей подаються за наявності синонімічні ряди в обох мовах.

На початку цього століття з'явилися ще три праці перекладного типу — «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» М. А. Венгранівської⁴³ та «Словарь русско-французских фразеологических эквивалентов» Н. С. Каїки та Л. П. Кофанової⁴⁴, у яких предметом зіставного опису вперше обирається французька фразеологія. Якщо перший з них розрахований насамперед на учнів і вчителів середньої школи, то другий — на тих користувачів, хто достатньою мірою володіє літературними нормами російської і французької мов та їхніми стилістичними засобами. У словнику Н. С. Каїки та Л. П. Кофанової подається 16 тис. семантизованих стійких зворотів російської мови, у тому числі ФО, і майже 23,5 тис. їхніх французьких еквівалентів.

Інтенсивне дослідження в галузі фразеології створило сприятливі передумови для розвитку фразеологічного складу за рахунок фразеологічної деривації на основі наявних у мові ФО. Вперше у вітчизняному мовознавстві створити словник, у якому описувалися подібні процеси, вдалося С. Н. Денисенку, яка уклала «Німецько-українсько-російський словник-довідник...»⁴⁵. Він містить 400 вихідних стійких зворотів німецької мови, поданих у алфавітному порядку їх стрижневих компонентів, і 1240 дериватів. Словникова стаття складається з двох частин. У першій наводяться дані про походження вислову, підтверджені, як мінімум, двома джерелами, у другій — похідні звороти під порядковим номером для наочного уявлення про їхні фразеотворчі джерела⁴⁶.

Оригінальною у своєму роді є фразеографічна праця, створена О. І. Скопненком і Т. В. Цимбалюк, — «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник»⁴⁷. Це перша в історії вітчизняної фразеографії спроба якнайповніше описати індивідуально-авторські переклади ФО та інших стійких зворотів (понад 6 тис. одиниць) у мові художніх творів англійської, французької, італійської, іспанської та інших європейських літератур, а ширше — передати світобачення інших народів, виражене засобами рідної мови. Це надскладне завдання, а тому не випадково для з'ясування цього феномену обрано творчість М. Лукаша, ім'я якого стало символом вершинних здобутків української школи художнього перекладу в другій половині ХХ ст.

⁴² *Эмирова А. М.* Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь. — Симферополь, 2004. — 175 с.

⁴³ *Венгранівська М. А.* Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник. — Х., 2001. — 276 с.

⁴⁴ *Каика Н. Е., Кофанова Л. П.* Словарь русско-французских фразеологических эквивалентов. — Донецк, 2005. — 548 с.

⁴⁵ *Денисенко С. Н.* Німецько-українсько-російський словник-довідник (Словник-довідник із фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови). — Вінниця, 2005. — 277 с.

⁴⁶ *Кияк Т.* [Рец. на:] *Денисенко С. Н.* Німецько-українсько-російський словник-довідник... // Мовознавство. — 2008. — № 6. — С. 86–88.

⁴⁷ *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк.* — К., 2003. — 735 с.

Продовжуючи традицію, започатковану сімферопольськими вченими Н. М. Нічик і В. М. Ронгінським, які уклали словник на фразеологічному матеріалі, дібраному з поем В. В. Маяковського, тернопільські вчені на чолі з С. Є. Панцьо створили довідник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»⁴⁸ — перший словник, у якому описуються стійкі звороти, ужиті в творах українського письменника. Словникова стаття містить заголовний компонент, реєстровий зворот з його варіантами, тлумачення, цитату-ілюстрацію з творів Б. Лепкого.

І нарешті, дві найважливіші фразеографічні праці, що побачили світ на межі тисячоліть, — це академічні видання «Фразеологічного словника української мови»⁴⁹ і «Словника фразеологізмів української мови»⁵⁰ — найповніших на сьогодні зібрань фразеологічного складу української мови. Реєстр першого словника налічує близько 10 тис. ФО, другого — близько 8 тис., до яких подаються найрізноманітніші варіантні форми. Чимало уваги в них приділено характеристиці граматичних властивостей ФО, широко представлено ілюстративну частину. Крім того, до «Словника фразеологізмів української мови» додається покажчик, у якому відбито кожний повнозначний компонент ФО з відсиланням і вказівкою на місце опрацювання реєстрової ФО. Обидва словники, безперечно, — потрібні і корисні довідники, без яких не можуть обійтися науковці, письменники, перекладачі, учителі-словесники як в Україні, так і за її межами.

Як бачимо, українська фразеографія за півстолітній період досягла помітних успіхів у своєму розвитку. Вихід у світ двох академічних фразеологічних словників української мови та восьми інших оригінальних праць тлумачного типу — вагоме досягнення українських словників-фразеографів. Здобутком української перекладної фразеографії є чотирнадцять словників, серед яких — дванадцять двомовних і два тримовних, зокрема словники російської (чотири), німецької (три), англійської, французької (по два), угорської, кримськотатарської (по одному) мов. Осібно стоїть праця О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник».

До найактуальніших питань, які, на наш погляд, потребують розв'язання на сучасному етапі розвитку фразеології взагалі та фразеографії зокрема, належать такі: а) удосконалення схем тлумачення значення ФО, що належать до різних граматичних розрядів; б) удосконалення методики укладання фразеологічних словників різних типів; в) розширення реєстру наявних фразеографічних праць; г) створення нових типів фразеологічних словників наукового і навчально-методичного спрямування та ін.

(Сімферополь)

Yu. F. PRADID

THE HISTORY OF THE UKRAINIAN PHRASEOGRAPHY

The article is about the modern history of the Ukrainian phraseography. It stresses that special phraseology dictionaries appeared only in 50–60s of XX century for the first time. The phraseological units were included and analyzed only in collections of proverbs and lexicographical collections before.

Key words: phraseological unit, Ukrainian phraseography, Ukrainian proverbs.

⁴⁸ Фразеологізми у творах Богдана Лепкого : Словник / Гол. ред. С. Є. Панцьо. — Тернопіль, 2010. — 224 с.

⁴⁹ Фразеологічний словник української мови : У 2 кн. — К., 1993. — 980 с.

⁵⁰ Словник фразеологізмів української мови. — К., 2003. — 1097 с.

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ІСТОРІЄЮ Й СУЧАСНИМИ ПРОЦЕСАМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ФРАЗЕМІКИ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ В УКРАЇНІСТИЦІ —

Стаття присвячена розглядові процесу становлення сучасного розуміння обсягу фраземіки в українському мовознавстві. На підставі аналізу найвідоміших наукових джерел констатовано, що в наш час, незважаючи на панівну концепцію вузького розуміння фраземіки, традиції альтернативного (широкого) визначення цього терміна цілковито не втратили свого значення.

Ключові слова: фраземіка, фразеологічна одиниця, пареміологія, паремія, історія мовознавства, історія нової української літературної мови.

Минули перші десять років нового тисячоліття. І носії української мови, і дослідники цього ідіому опинилися в таких умовах, що навіть теоретично не надаються до порівняння з попередніми епохами. Надзвичайно зросло навантаження не тільки на мовну систему в комунікативній площині, а й відбулося істотне розсіювання об'єктів і предметів мовознавчого вивчення. Це можна простежити на прикладі різних лінгвістичних галузей, але згадані процеси дуже чітко окреслилися у фразеологічній науці. Скажімо, в українській фразеології, починаючи з 80-х років ХХ ст., закоренилася система поглядів, що послідовно розмежовує власне фраземіку та паремійний корпус, хоч упродовж багатьох століть філологія не знала окресленої «парцеляції». Поки що не вдалося виявити свідчень про застосування такого розподілу досліджуваного матеріалу до початку 70-х років минулого століття у вишівських та академічних курсах сучасної української літературної мови. Узявши до уваги тільки знакові для україністики спеціалізовані видання минулого й позаминулого століть, можна побачити, що синкретизм фраземіки й пареміології яскраво виражений у Номисовому збірнику, а також у «Галицько-руських народних приповідках», що їх зібрав І. Франко. Щоправда, пальму першості за кількістю наведеного матеріалу в таких виданнях вибороли паремії, власне фразеологічні одиниці (далі — ФО), подані як окремо, так і в складі паремій, займають невелику частину серед надрукованого. Наприклад, М. Номис навів фраземи *паса очі (з ока не спускає)* (Номис¹, 444), *плете банелюки* (там же, 570), *на галай балай* (там же), *навмани Лазара співати* (там же), *без сором казка* (там же, 574), *став, як укопаний* (там же, 603), *як горбатий до стіни* (там же, 572) (а також інші одиниці з компонентом *як*) та ін. У «Галицько-руських народних приповідках» І. Франко серед іншого наводить звороти *сів му на голову* (Франко, 561), *скакати кому по голові* (там же), *солом'я-*

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

на голова (там же, 562), *стратив голову до решти* (там же), *то всьо на його голові* (там же), *то горяча голова* (там же), *то не твоя голова до того* (там же, 563), *то вже всі на єден голос говорять* (там же, 580), *до горла ми сльози підступають* (там же, 597) тощо. Характерно, що більшість ФО у цих збірниках подана в ролі складників паремійних текстів.

Узагалі фраземіка й пареміологія як інтегрована частина курсу літературної мови введена до шкільних і вишівських підручників досить пізно. Скажімо, Є. К. Тимченко в «Українській граматиці для III і IV класи шкіл середніх» 1918 р. не подав жодного параграфа, що бодай побіжно зачепив би проблеми фразеології, хоч фраземи й паремії в ролі прикладів автор щедро використовував, добираючи їх із фольклорних та оригінальних літературних джерел. Наприклад, у досить розлогому розділі «Складня зложеного речення» до правила 126 («Прикметникове речення приточується до речівника або його заступника в головному реченні злучниками *що, що б*, в головнім йому відповідні *той та те, такий така таке*, що зрештою можуть і не бути»²) подано близько десяти паремій, запозичених з Номисового збірника та з фольклорних матеріалів П. П. Чубинського³.

О. Н. Синявський 1933 р. у своїй «Короткій історії українського правопису», розглядаючи підготовчу роботу до знаменитої правописної конференції 1927 р., зауважував, що «від багатьох науковців виступають побажання, щоб унормовано й такі сторони літературної мови, як ортоепію, *фразеологію* (курсив наш. — О. С., Т. Ц.-С.), наголос, правопис власних імен людей»⁴. Проте фразеологія (у сучасному розумінні) не була в центрі уваги кодифікаційного форуму. У відомих «Нормах української літературної мови»⁵ (1931) цього ж автора питання фразеології не були чітко окреслені, коли не сказати, що вони навіть побіжно не були порушені. Певна річ, якщо не розуміти фразеологію як лексико-семантичну сполучуваність, бо в багатьох виданнях першої третини ХХ ст. саме так і вживався цей термін. Скажімо, у посібнику-довіднику М. Мироненка «Українська фразеологія (прийменники, дієслівні та прикметникові конструкції, сполучені вислови)» за редакцією М. Грунського (1929) ніде не знаходимо тлумачення обсягу поняття «фразеологія», проте сам принцип побудови видання свідчить, що автор під фразеологічними зворотами розумів сталі словосполучення в найширшому розумінні або й просто українські мовні засоби, відмінні внутрішньою формою (синтаксичною структурою) від російських відповідників. Наприклад, М. Мироненко подає такі російські одиниці та українські відповідники: *бежась без оглядки* — *тікати неоглядки, без очей, не озираючись; без видимої причини* — *не знати з якої причини; (іронічно) з доброго дива; без возражень* — *не сперечаючись, не заперечуючи; не сперечатись!; без доклада не входить* — *не сповістивши не заходити; без задержки* — *негайно; без малейшего отлагательства* — *ніяк не відкладаючи, негайно; без малого* — *трохи не; без опасений* — *безпечно; без остатка* — *все цілком, усе чисто, геть усе; без отговорок* — *безсуперечно, не сперечаючись; без памяти* — *не пам'ятаючи, нетямлячи, непритомно; без пастуха* — *(обходиться, быть)* — *самопас, самопаски, самопасом, самопасно, пустопаши; без пяти минут 3 часа* — *за п'ять хвилин 3 години; без разбора* — *не розбираючи; без раз-*

² Тимченко Є. Українська граматика для III і IV класи шкіл середніх. — К., 1918. — С. 118.

³ Там же. — С. 119.

⁴ Синявський О. Коротка історія «Українського правопису» // Історія українського правопису: XVI–XX століття: Хрестоматія. — К., 2004. — С. 438.

⁵ Синявський О. Норми української літературної мови. — К.; Х., 1931. — 367 с.

личия относится к кому, к чему — байдуже ставитися до кого, до чого; без различия формы, цвета и т. д. — не зважаючи на форму, колір і т. ін.; без рассуждений — не сперечаючись; без седла сидеть на лошади — охляп сидіти на коні; без сожаления — без жалю, безжально; без спроса — не спитавши; без удержу — без упуни; без умолку — не вгаваючи тощо (Мироненко, 117)⁶. Наведений матеріал згруповано в третій частині розгляданої праці («Російсько-українські фразеологічні звороти з прийменниками»). З погляду сучасної лінгвістики довідник і таку назву доданого словника важко визнати коректними, адже не буває «російсько-українських (польсько-українських, німецько-французьких та ін.) зворотів» як компонентів реальної системи природних мов (проблеми інтерференції тут не торкаємося), а проте сама книжка й досі містить чимало цікавих знахідок у галузі перекладної російсько-української лексикографії. За умов критичного аналізу й творчого підходу видання може бути джерелом для сучасної фразеографії та словникарства широкого спектру.

О. Б. Курило належить до тих українських мовознавців, які з максимальною виразністю підкреслювали особливу роль фразеологізмів у системі національної мови. «Своєрідним характером, — переконана дослідниця, — так званим “духом” своїм, мова спирається передусім на стилістиці, складні, фразеології та словотворі»⁷. В «Увагах до сучасної української літературної мови» (1925) вона подала багато рекомендацій прескриптивного характеру, проте як фразеологізми розглядала одиниці різного походження: і звороти на кшталт *набраться розуму* (Курило, 219), *набраться страху* (там же), *набраться сору* (там же), і *говорити* (за ким) (там же, 229), *узятися рум'янцем* (там же, 222), *узятися струпом* (там же), *узятися цвіллю* (там же) тощо. «Короткий українсько-російський словник», доданий до цієї монографії О. Б. Курило, навіть сьогодні можна вважати взірцевим за способом добору й тлумаченням матеріалу. Більшість одиниць, поданих у ньому, належить до категорії фразем. Наскільки відомо, теоретичні питання фразеології не перебували в центрі уваги дослідниці.

У «Загальному курсі української мови» за редакцією Л. А. Булаховського (1929) подано окремі структурний підрозділ, що мав би розглянути порушені питання. «Лексика й фразеологія» — назва другої лекції з цього видання. Робочий матеріал до неї написав Б. Д. Ткаченко. Проте тільки в методичних зауваженнях до лекції знаходимо побіжне згадування проблеми: «Питання лексики й фразеології (словник та звороти) тепер набули надзвичайної ваги. Як збагатити свою лексику, які саме слова й звороти використовувати, де саме запозичувати слова — чи в класиків, чи з поточної преси, як використовувати селянську лексику і що саме використовувати, — ці питання непокоять і цікавлять широкі верстви суспільні»⁸. Трохи далі автор (можна припустити, що вони належать перу Л. А. Булаховського, хоч у тексті про це ніде немає згадки) пише: «Без словника працювати неможливо, бо тоді робота аж надто рясніє помилками. Таке нерозважне вживання лексики й фразеології показано між іншим, в лекції III, де заналізовано уривки з листа українського інтелігента. В цій таки лекції з'ясовано, як лексика й фразеологія зумовлюють певний стиль»⁹. З теоретичних обґрунтувань порушеної проблеми у виданні більше нічого не виявлено. Отже, за твердженням методичних настанов «Загального курсу української мови», фразеоло-

⁶ Правописні особливості прикладів збережено.

⁷ Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — К., 2004. — С. 11.

⁸ Загальний курс української мови / За ред. Л. А. Булаховського. — Х., 1929. — С. 25.

⁹ Там же. — С. 26.

гія — це звороти. Пор.: «За накресленим планом до курсу увійдуть такі розділи: <...> 2) Друга та третя лекції з оглядом питань щодо словника (лексика) та фразеології (*індивідуальних властивостей українського слововжитку в широкому розумінні цього слова*)»¹⁰ (курсив наш. — О. С., Т. Ц.-С.). Таку ж думку підтримує й Б. Д. Ткаченко в цьому виданні: «Фразеологія (гр.) — характеристичні для певної мови звороти, лише в ній уживані, які не припускають точної передачі при перекладі їх на іншу»¹¹. Розглядаючи приклади фразеологічних зворотів, науковець подає одиниці *це ще було за царя Гороха*, *як людей було троха* та *це ще було за рижого бога та за китчастих людей*¹², що належать до паремійного фонду за сучасною класифікацією.

Дуже чітко й логічно виклав погляди на обсяг фразеології української мови О. Вержбицький у XIII лекції «Курсу української мови для службовців» за редакцією Л. А. Булаховського (1930): «Звороти, що їх точно перекласти не можна іншою мовою, що являють собою одноцільне значіння суми слів, звано фразеологічними зворотами. До фразеології також належать: цілі вислови, що їх цитують не згадуючи ні твору, ні автора, вживані у мові прислів'я та приказки, цитати, що стали дуже відомі»¹³.

Згадані вище видання мали дидактичний характер і були спрямовані на користувачів з різним рівнем підготування, проте, як бачимо, теоретичне підґрунтя досліджуваної проблеми в цих курсах окреслено по-різному. За словами О. Вержбицького, він не мав змоги в згаданому посібнику докладно викласти свої погляди на українську фразеологію, а мусив спинитися на «діловій фразеології, що є найпотрібніша нашому курсантові-службовцеві»¹⁴. Загальний підхід науковця зрозумілий. У § 9, що має назву «Канцелярська фразеологія», О. Вержбицький подає російські ділові кліше та штампи з українськими відповідниками, більшість з яких із сучасного погляду не можна кваліфікувати як об'єкти фразеологічного розгляду навіть за умов широкого розуміння фразеології. Наприклад, у словничку наведено одиниці: *а посему предлагаю* — *а тому (через те) пропоную*; *благодаря полученным сведениям мы имеем возможность* — *через те, що одержано відомості, ми маємо змогу*; *в срочном порядке* — *терміново*; *работать в качестве секретаря (делопроизводителя)* — *працювати за секретаря (за діловода)*; *в течение (в продолжение) всего дня* — *за (через) увесь день*; *протягом усього дня*; *ящик для писем (для жалоб)* — *схринька на листи (на скарги)* (Вержбицький, 16–17) та ін. Якщо ж їх розглядати як «індивідуальні властивості українського слововжитку в широкому розумінні цього слова», то такий спосіб подання матеріалу стає цілком зрозумілим.

Б. Д. Ткаченко в «Нарисах з української стилістики» (1929) (§ 8 «Деякі загальні означення з обсягу фразеології») робить висновок, що «розгляд членів синонімічної групи має привести нас до поняття про *вислови фразеологічні*»¹⁵. На думку науковця, «слова <...> можуть цілком чи частково утрачати свою автономність, виступаючи несамотійною часткою *зложених висловів*, що їх із се-

¹⁰ [Булаховський Л. А.?]. План курсу // Загальний курс української мови / За ред. Л. А. Булаховського. — Х., 1929. — С. 3.

¹¹ Ткаченко Б. Робочий матеріал [до лекції II] // Там же. — С. 42.

¹² Там же. — С. 44.

¹³ Вержбицький О. Лекція XIII // Курс української мови для службовців / За ред. Л. Булаховського. — Х., 1930. — С. 15.

¹⁴ Там же. — С. 15–16.

¹⁵ Ткаченко Б. Нарис української стилістики. Лекція I / За ред. Л. Булаховського. — Х., 1930. — С. 17.

мантичного погляду ми мусимо розглядати як певну висловну єдність»¹⁶. І далі дослідник викладає майже сучасне розуміння фразеологізму, спираючись передусім на зв'язаність значення розгляданих зворотів. Щоправда, і тут мовознавцеві не вдається відійти від широкого розуміння фразеологізму. Б. Д. Ткаченко твердить, що «тут (у групуваннях другого роду. — О. С., Т. Ц.-С.) кожне слово, увіходячи до групування, в більшій чи меншій мірі поступається самостійністю свого значіння, щоб утворити в зложенні з іншими членами групування *одноцільне значіння цілого вислову*. Такі групування слів ми називаємо взагалі *фразеологічними або зложеними висловами*»¹⁷. Як приклади наведено одиниці *матися на бачності, бути напеготові, тяжко закоханий, до серця вражений, нестерпно болючий, жагуче жадання, пекуча потреба, шалений гнів, зажити слави, припасти до вподоби, будьте ласка!, брати на увагу щось, мати честь* («Мав честь розмовляти, побачити»)»¹⁸. У праці попри її невеликий обсяг і дидактичну спрямованість знаходимо досить глибокі міркування щодо різного типу «споєності (спаяності. — О. С., Т. Ц.-С.) поодиноких членів фразеологічного вислову», визначення певних ознак цієї єдності «як зовнішнього, так і середового семантичного характеру», зокрема тут розглянуто співвіднесеність із простим словом («показує, що певне групування слів становить собою в даному разі *одиницю мислення*», як-от у прикладах *матися на бачності, в тузі пробувати, зажити слави*) та «*семантичне затемнення елементів фразеологічного вислову*, що виявляється в ньому наявністю а) слів, непридатних до самостійного вжитку; б) «неправильних» з загально-мовного погляду синтаксичних зв'язків». Як приклади до першого типу «затемнення» Б. Д. Ткаченко наводить одиниці *не до шмиги, грошей ні шага, не при умі, ударитися навтікача*, другий різновид ілюструє зворотами *будьте ласка, будь ласка, будь ласкав, іди з добра ума, іди к лихій мамі*¹⁹ тощо.

В «Енциклопедії українознавства» 1949 р. добре подано історію вивчення української мови, відомості про становлення вітчизняного словникарства (підрозділ «Лексикологія»), незважаючи на стислість викладу, регламентовану жанром видання²⁰. У довіднику компактно викладено основні відомості з різних галузей науки про сучасну українську літературну мову, розглядана інформація й досі не втратила свого наукового значення. Проте автори (Я. Рудницький, Д. Чижевський, В. Чапленко, В. Лев, Ю. Шерех) зовсім не зачіпали фразеологічної та паремійної проблематики²¹.

Ю. Шевельов у «Нарисі сучасної української літературної мови» (1951) детально розглядає проблеми фразеології, наскільки дозволяє жанр підручника. На думку мовознавця, «словосполучення, які виступають як цілість із значеннями, що не дорівнює сумі значень їх складових частин, звуться фразеологічними зворотами, або ідіомами»²². І далі подає власне фраземи *на руку ковінька; не було лиця; ні се ні те; мотати на вус; збити з пантелику; слабі на утори; ходити*

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.— С. 18–19.

¹⁸ Там же.— С. 19.

¹⁹ Там же.— С. 19–20.

²⁰ Сімович В., Кузеля З. Мова : Історія вивчення і сучасний стан дослідів // Енциклопедія українознавства : Загальна частина.— Репринтне відтворення видання 1949 р.— К., 1994.— С. 321–327.

²¹ Рудницький Я., Чижевський Д., Чапленко В., Лев В., Шерех Ю. Сучасна українська літературна мова // Там же.— С. 327–340.

²² Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови.— Мюнхен, 1951.— С. 20.

ходором; пішло нанівець; ні за цапову душу; чуприну гріти²³ та ін. Автор твердить, що в широкому розумінні до фразеологізмів треба зараховувати приказки, прислів'я, звороти-афоризми, крилаті слова. Пор.: «До фразеологічних зворотів у широкому розумінні належать також приказки й прислів'я. Як і всякі інші фразеологічні звороти, вони характеризуються усталеністю словесного оформлення, і, поскільки вживаються на окреслення різних конкретних ситуацій, значення їх у цілості використовується переносно, себто значення цілості не дорівнює сумі значень окремих слів. Нерідко їх можна заступити одним словом. Наприклад, замість назвати кого-небудь *ледар* можемо вжити приказок: *Думки в небі, а ноги в постелі*; або: *Не така лінь, як не хочеться*; або: *То за цим, то за тим, то за сном важким*; або: *Жать удень душно, а вночі кусаються комарі*; або: *Як спить, то не їсть, а як їсть, то не дримає* тощо»²⁴.

Аналогічну позицію через 8 років обстоює і Л. А. Булаховський у «Нарисах із загального мовознавства». Пор.: «Фразеологічні одиниці (фразеологізми) — це звичайно словосполучення, розкладні щодо змісту, але усталені в мові як матеріал ходової цитації (прислів'я, приказки, вдалі вирази письменників, що стали “крилатими словами”, і под.), які набули через це певної цільності. Такими є, наприклад, вирази: “Вовків боятися — в ліс не ходити”, “М'яко стеле, та твердо спати”, “Розрубати Гордіїв вузол”»²⁵.

Л. Г. Скрипник у своїй монографії «Фразеологія української мови» (1971) обстоює думку, що підхід, який виводить прислів'я, приказки й крилаті вислови, співвідносні з реченням, за межі об'єкта фразеології, «викликає серйозні заперечення, і все більше дослідників схиляється до того, що ці одиниці не повинні бути вилучені з фразеології»²⁶. Такі погляди, на думку науковця, «поділяє більшість українських дослідників, їх дотримується й автор цієї монографії»²⁷. В академічному дослідженні «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І. К. Білодіда (1973) перу дослідниці належить розділ «Фразеологія», у якому Л. Г. Скрипник не відходить від принципів широкого розуміння фразеології, задекларованих у власній монографії. Незважаючи на те, що тоді точилися суперечки «навколо сталих утворень, які мають назву прислів'я, приказки і крилаті вислови типу фраз»²⁸, лінгвіст скрізь у цьому виданні проводить думку про недоцільність їх вилучення з поля об'єктів фразеологічних студій. І при цьому завжди підкреслює, що в тогочасному мовознавстві «немає одностайної думки щодо того, чи вважати прислів'я, приказки і крилаті вислови типу замкненої фрази об'єктом фразеології, чи виводити їх за межі цієї лінгвістичної дисципліни, залишаючи розгляд їх фольклористиці і стилістиці»²⁹. Такий підхід до розглядової проблематики панував і в підручниках для вищої школи, зокрема від нього не відступився й М. А. Жовтобрюх у «Курсі сучасної української літературної мови» для філологічних факультетів педагогічних інститутів³⁰. І нині

²³ Там же.— С. 20–22.

²⁴ Там же.— С. 22.

²⁵ Булаховський Л. Нариси з загального мовознавства.— 2-е вид., випр. та доп.— К., 1959.— С. 33.

²⁶ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : Монографія.— К., 1973.— С. 68.

²⁷ Там же.— С. 69.

²⁸ Скрипник Л. Г. Фразеологія // Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1973.— С. 337.

²⁹ Там же.— С. 364.

³⁰ Жовтобрюх М. А. Фразеологія української мови // Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : Підручник для філологічних факультетів педа-

названі засади чи не найпопулярніші в посібниках для студентів філологічних спеціальностей³¹. На думку В. Д. Ужченка, цю теорію варто називати семантичною концепцією В. В. Виноградова — М. М. Шанського, удосконаленою завдяки зусиллям різних дослідників, зокрема деякі її аспекти розробляла у своїх працях Л. Г. Скрипник³². М. Ф. Алефіренко зауважував³³, що на ґрунті такого розуміння обсягу фразеології стоять, крім Л. Г. Скрипник, такі відомі українські дослідники, як Д. Х. Баранник³⁴, Ф. П. Медведєв³⁵ та ін.

Отже, на початку 70-х років минулого століття українська академічна фразеологічна наука ще не відходила від класичної схеми розуміння обсягу фразеології, хоч їй і доводилося існувати в силовому полі російської мовознавчої школи, що дедалі більше розгортала розмежування фразем і паремій. Проте в 1980-х позиція, виражена думкою про те, що «усталені поєднання слів найрізноманітніших структурних типів — співвідносні з лексичними одиницями, з предикативними словосполученнями і з реченнями, що набули виразних показників фразеологічності, мають всі підстави бути віднесеними до складу фразеології»³⁶, похитнулася. На нашу думку, переломною добою стали саме 80-і роки минулого століття, а не 90-і, як твердить В. Стахова³⁷. Символом таких змін може слугувати академічний «Фразеологічний словник української мови» (1993). За свідченням В. М. Білоноженко, укладання згаданого фразеографічного кодексу розпочалося на початку 1980-х рр. Концепція словника, безперечно, була випрацьована раніше. У виданні постульовано: «до фразеологічних одиниць не зараховуються <...> сталі словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті вирази, усталені порівняння, складені терміни, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення»³⁸ тощо. Утім, уже в монографії В. М. Білоноженко й І. С. Гнатюк «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів»³⁹ (1989) помітна перевага теорії вузького розуміння фразеології, обґрунтована в працях російського мовознавця О. І. Молоткова й зреалізована у «Фразеологічному словнику російської мови» (1967), виданому за редакцією згаданого лінг-

гогічних інститутів.— К., 1972.— С. 71–75; *Жовтобрюх М. А.* Джерела української фразеології // Там же.— С. 75–77.

³¹ Див., зокрема, пояснення: «Приказки, прислів'я і крилаті слова зараховують до фразеологічного фонду мови, хоч така їх кваліфікація не стала загальнопоширеною» (*Грищенко А. П.* Фразеологія // *Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка.* — 2-е вид., перероб. і доп.— К., 1997.— С. 237). О. Д. Пономарів уводить до складу фразеології терміни, максими, афоризми, сентенції, літературні цитати тощо, а проте відводить серед фразеологізмів особливе місце ідіомам типу *про людське око, не довго ряст топтати, бити байдики, скакати в гречку, підносити гарбуза* та ін. (*Пономарів О.* Стилістика сучасної української мови : Підручник.— 3-е вид., перероб. і доп.— Тернопіль, 2000.— С. 121, 128).

³² *Ужченко В. Д.* Фразеологічні концепції // *Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г.* Українська фразеологія : Посібник для студентів філологічних факультетів.— Х., 1990.— С. 8–9.

³³ *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології.— Х., 1987.— С. 90.

³⁴ *Баранник Д. Х.* Особливості використання фразеології в усному монологічному мовленні // *Усний монолог.*— Д., 1969.— С. 94–94.

³⁵ *Медведєв Ф. П.* Українська фразеологія : Чому ми так говоримо.— Х., 1982.— С. 7.

³⁶ *Скрипник Л. Г.* Фразеологія // *Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда.*— К., 1973.— С. 365.

³⁷ *Стахова В.* Поняттєво-виражальна сутність «фраземіки» в українському лінгвотермінологічному просторі.— <http://journal.mandrivets.com/?go=journal&archiv=23>.

³⁸ *Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.*— К., 1993.— Кн. 1.— С. 4.

³⁹ *Білоноженко В. М., Гнатюк І. С.* Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів.— К., 1989.— С. 5–8.

віста. На цих теоретичних засадах і був укладений «Фразеологічний словник української мови».

Спороадичні спроби розглядати фраземіку й пареміологію як елементи однієї підсистеми української мови можна спостерігати й нині. Причому, як впливає з аналізу багатьох кандидатських дисертацій, до так званого «широкого» розуміння фразеології, тобто до синкретизму в описі фраземіки й пареміологічних одиниць, кліше, сталих словосполучень, штампів і т. ін., найчастіше вдаються молоді дослідники, головним завданням яких є намагання розглянути весь «цікавий» матеріал, дібраний з того чи того джерела⁴⁰. І такий підхід завдає дисертантам найбільшого клопоту під час захисту, адже обґрунтувати «широке» розуміння обсягу поняття фразеології не так просто, якщо зважати на фразеологічні розвідки останніх трьох десятиліть. Залучення одиниць на зразок *встановити контроль, унедійснити постанову, пасинок партії, взяти на себе обов'язок, висловити вотум недовір'я, відчуження нерухомого майна, вступати у відносини, диктувати своє право, доводова сила документів*⁴¹ та ін. до фразеології, як це можемо виявити в деяких дослідженнях, дуже дисонує з академічними традиціями. Натомість фразеологи-теоретики щедрі на філіппіки проти цього. Щоправда, інвективи останнього часу стали куди м'якшими: «Проте, як раніше окремі фразеологічні та фразеологізовані групи (паремії) намагалися роз'єднати, так тепер ми стоїмо перед новим «об'єднувальним» етапом. Про це свідчить, зокрема, і пильна увага до пареміології в останні роки, дослідження на матеріалі різних мов і навіть різних мовних сімей — української, російської, білоруської, китайської (Л. Даниленко, Т. Рамза, Є. Селівьорстова, Ван Ін Динь та ін.)»⁴².

Процес підтримання й розвитку традиційних поглядів українського мовознавства на природу фразеології ще не можна вважати цілком завершеним. І навіть якщо в певний період традиційні постулати відступали на задній план, проте вони ніколи не були вилючені з життя як звичайний набуток історії лінгвістичних учень. Зважений і коректний підхід до проблеми (у викладі Л. Г. Скрипник) відбито в «Сучасній українській літературній мові» (1973) — академічному виданні, що має авторитет не лише серед науковців, а й серед викладачів університетів, адже воно входить до обов'язкового переліку навчальної літератури для студентів-україністів. Не всім науковим працям судилося така щаслива доля, не кожна книжка через п'ятдесят років після свого виходу впливає на формування молодих фахівців, як це монографічне дослідження. Поки не з'явиться новий академічний курс сучасної української літературної мови, його значення ще довго не тьмянітиме, а отже, проблема традиційного «широкого» розуміння змісту фразеології буде

⁴⁰ Див., наприклад, такі праці: Супрун А. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць (На матеріалі поетичних творів М. Рильського) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Д., 1999. — 19 с.; Рогач О. О. Структурно-семантичні особливості фразеологізмів з етнонімами (на матеріалі англійської, російської, української, французької, польської мов) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999. — 18 с.; Бакай Б. Я. Формування фразеології в переломні моменти історії народів Європи (на матеріалі української, російської, англійської, німецької, французької мов у періоди першої та другої світових воєн) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2000. — 16 с. Перелік досліджень, що ґрунтуються на цьому принципі, може бути досить великим.

⁴¹ Див. зокрема: Сушко О. І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (на матеріалі документів першої половини ХХ ст.) : Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 2007. — 19 с.

⁴² Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : Навч. посібник. — К., 2007. — С. 32.

актуальною (або драстичною, якщо ригористично підходити до аналізу) як для вишівської практики, так і для наукових студій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Вержбицький — *Вержбицький О.* Лекція XIII. § 9. Канцелярська фразеологія // Курс української мови для службовців / За метод. ред. проф. Л. Булаховського.— Х., 1930.— С. 16–20.
- Курило — *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови.— К., 2004.— 303 с.
- Номис — *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка.*— К., 1993.— 768 с.
- Мироненко — *Мироненко М.* Українська фразеологія (прийменники, дієслівні та прикметникові конструкції, сполучені вислови) : Посібник-довідник по масових установах Соцвиху, Профосу та Політосу / Ред. М. Грунський.— 2-е вид., перероб. й набагато доп.— Х. ; К., 1929.— 176 с.
- Франко — *Галицько-руські приповідки : У 3 т. / Зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко.*— 2-е вид.— Л., 2006.— Т. 1.— 832 с.

O. I. SKOPNENKO, T. V. TSYMBALIUK-SKOPNENKO

OBSERVATIONS ON THE HISTORY AND CURRENT STATE OF THE DIFFERENTIATION OF IDIOMATIC UNITS AND PROVERBS AND SAYINGS

The article examines the process of becoming a modern understanding of phraseology in Ukrainian linguistics. The analysis of the most famous scientific sources stated that today, despite the dominant concept of a narrow understanding of phraseology, traditions alternative (broad) definition of this term is completely not lost their importance.

Key words: phraseology, phraseological unit, idiom, paremiology, proverb, history of linguistics, history of modern Ukrainian literary language.

ПРОБЛЕМА СТРУКТУРНОЇ ТА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КОЛОРАТИВІВ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено проблему структурної та лексико-семантичної організації колоративів у сучасній російській мові, представлено погляди вчених на виділення класифікаційних ознак цієї лексико-семантичної групи.

Ключові слова: колоратив, російська мова, структурна організація, лексико-семантична організація, лексико-семантична група.

Колоративи як частина лексичної системи російської мови традиційно вважаються структурно компактною, відносно закритою групою слів, що легко виокремлюється із загальної кількості ад'єктивів. Це зумовлено обмеженим списком зазначених одиниць, який складається, за останніми даними ¹, приблизно з 1300 загальновживаних назв, що зареєстровані в лексикографічних джерелах, і діалектних та архаїчних слів, які «фіксуються в наукових словниках російської мови і відображені в авторитетних літературних контекстах» ². Мовознавці вже зробили значний внесок у розв'язання багатьох проблем колоративів, простежили деякі риси їх структурної та лексико-семантичної організації. Ця група слів розглядається з погляду її вживання в різні періоди розвитку мови (Н. Б. Бахіліна, В. В. Колесов, М. В. Пименова, О. М. Дзівак, С. В. Кезіна, В. Є. Мойсеєнко, Ю. В. Норманська, М. А. Суровцова), поділу на лексико-семантичні групи (Р. В. Алімпієва, В. А. Москович), функціонування в текстах різних жанрів (Н. В. Усанкова, М. В. Серов, О. С. Снітко, О. С. Жданова, О. Є. Левкієвська, С. П. Муляр, Л. Г. Савченко) тощо. Ці слова досліджуються в психолінгвістичному (Р. М. Фрумкіна, О. П. Василевич), семасіологічному (В. І. Шерцль, Н. В. Пелевіна, О. М. Чекаліна), символічному (Н. В. Злиднева, О. Б. Іпполітова, Н. Б. Колосова, В. Ш. Курмакаєва), антропоцентричному (В. У. Тернер, К. В. Рахіліна, В. Г. Кульпіна, С. М. Кузнецова, С. С. Міщенко) аспектах. Зважаючи на інтерес лінгвістів до проблеми формування етнокультур, колоративи вивчаються з позицій відображення в них етнічної ментальності (А. Вежбицька, С. І. Григорук, Л. Г. Півторак, О. Т. Хроленко, Т. Є. Нікуліна, Л. Раденкович та ін.) ³, що стимульовано розумінням

¹ *Мойсеєнко В. Е.* Названия цветов и их оттенков в русском языке // Gadanie K., Mojszejenko L., Mojszejenko V. Слово и цвет в славянских языках. — Melbourne, 2000. — С. 190.

² *Мурьянов М. Ф.* К интерпретации старославянских цветообозначений // Вопр. языкознания. — 1978. — № 5. — С. 98.

³ Див., наприклад: *Півторак Л.* Колоратив *чорний* у фразеології як вираження лінгвоментальності (на матеріалі іспанської, англійської, української та російської мов) // Культура народів Причорномор'я. — Симферополь, 2004. — № 54. — С. 322–325; *Никулина Т. Е.* Цветовые прилагательные в языке различных жанров русского фольклора : Автореф. дис. ... канд.

мови як моделі культури. Однак дослідження структурної та лексико-семантичної організації колоративів залишається актуальним. Мета цієї публікації — виявити причини, що зумовлюють складність інвентаризації колоративів, та окреслити параметри, які повинні враховуватися під час опису одиниць зазначеної лексико-семантичної групи (далі — ЛСГ).

Дискусійні питання стосовно колоративів пов'язані зі специфічними властивостями досліджуваної групи слів. По-перше, до таких властивостей належить обмежений склад лексем порівняно з кількістю кольорів та відтінків. Кількість кольорів, які людське око здатне розрізнити і які можна розмежовувати, спираючись на сучасні технології, визначається різними дослідниками від двохсот тисяч до десяти мільйонів⁴. Але носії російської мови «не позначають окремими назвами й тисячної частки цієї кількості»⁵. Зважаючи на це, кожний колоратив уживається на позначення не якогось одного кольору, а певної групи кольорів. Наприклад, лексема *красный* реалізує семантику 'рудий', 'яскраво-червоний', 'чермний', 'червлений', 'цегляний', 'малиновий', 'вогняний' «та інші відтінки і густоти»⁶; слово *голубой* передає значення 'світло-синій', 'блакитний', 'яскраво-небесний'⁷. Ця диспропорція між кількістю кольорів, які розрізняються оком, та кількістю їх назв спричиняє проблему колірної номінації, яка вимагає відповіді на питання про те, що це за колір і як його назвати.

По-друге, той самий колір може передаватися в мові різними словами. Пор.: «Он увидел на дубу *синя ворона* / Ай раздумался Петре королевский сын: / Мне-ка старца убить не спасенье, / А *чёрна ворона* убить не корысть получить»⁸. Як зауважує В. Ю. Мойсенко, на такий контекстуальний паралелізм зазначених слів можуть впливати «нечіткість» спектральної ознаки, «розмитість колірних смислів у багатьох російських колірних назвах і відсутність чітких граней між ними, а також надлишкова синонімія, зумовлена історично усталеними некритичними запозиченнями колірних назв із різних мовних джерел»⁹. Однак не завжди саме ці фактори породжують взаємозамінність лексем. Очевидно, подібна функціонально-семантична тотожність ад'єктивів ілюструє ту зумовленість, яка викликана стадіальністю розвитку колоративів (В. У. Тернер, Б. Берлін, П. Кей), тим, що на сприйняття кольорів та на їх номінацію впливають характер колірної гами й інтенсивність кольору¹⁰. У зв'язку з цим цінними для лінгвістичних досліджень є висновки вчених різних галузей знань про те, що із самого початку колір постає як результат взаємодії світла й п'їтьми, що колірний зір був пов'язаний із здатністю розрізнити кон-

філол. наук.— М., 1989.— 16 с.; *Снитко Е. С.* Наименования цвета в дискурсе русской сказки // Рус. яз. и лит.— 2002.— Вып. 5.— С. 19–25.

⁴ *Ивент Р. М.* Введение в теорию цвета / Пер. с англ. Д. А. Шкловера.— М., 1964.— С. 310; *Мойсенко В. Е.* Знач. праця.— С. 190; *Мурьянов М. Ф.* Знач. праця.— С. 98; *Шемакин Ф. Н.* К вопросу об отношении слова и наглядного образа (цвет и его названия) // Изв. Академии пед. наук РСФСР.— М., 1960.— Вып. 113.— С. 5.

⁵ *Мурьянов М. Ф.* Знач. праця.— С. 98.

⁶ *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1981.— Т. 2.— С. 187.

⁷ Там же.— Т. 1.— С. 370.

⁸ *Онежские былины* : В 3 т. / Зап. А. Ф. Гильфердингом.— 4-е изд.— М. ; Ленинград, 1950.— Т. 2.— С. 601.

⁹ *Мойсенко В. Е.* Знач. праця.— С. 193.

¹⁰ У даному випадку лексеми *синий*, *черный* характеризують темний колір, входять до парадигми «забарвлене (небіле)», «темне», яка протиставлена парадигмі «світле», «біле» (див. також: *Раденкович Л.* Символика цвета в славянских заговорах // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры : источники и методы / Отв. ред. Н. И. Толстой.— М., 1989.— С. 132).

трасти. Так, на думку, Й. Гете, колір перебуває посередині між світлом та п'ятою, він завжди має в собі «щось тіньове — напівсвітло, напівтінь, тому для його виникнення потрібні світло й морок, світле й темне»¹¹.

По-третє, сама лексема може бути включена до сфери позначення темного й світлого кольорів. Так, у випадку вербалізації сонячного дня слово *жёлтый* постає характеристиком світлого кольору: «Над степью — *жёлтый* солнечный зной» (М. Шолохов). Навпаки, у разі опису нічного й ранкового світла цей колоратив актуалізує темний колір з додатковими негативними значеннями 'темний', 'мертвий'. Наприклад: «По двору — *жёлтая* ночная стын» (М. Шолохов), «Как тускло пурпурное пламя, / Как мертвы *жёлтые* утра! / Как сеть ветвей в оконной раме / Всё та ж сегодня, что вчера» (І. Анненський). Слово *жёлтый* у значенні 'жовтий' не має позитивної оцінки й у випадку передачі елементів зовнішності. Пор.: «*Лицо*, под фуражкой какой-то (именно фуражка была — не шляпа) длинное, сохлое, *жёлтое*, тёмное» (І. Тургенєв), «И только побитая женщина плакала и бессмысленно ругалась; её растрёпанные волосы волочились по песку, а полуобнажённое *тело*, грязное и *жёлтое* при дневном свете, цинично и жалко выставилось наружу» (Л. Андреев). Тут колірні характеристики доповнені смислами 'хворий', 'втомлений', 'старий'. Така семантика прикметника *жёлтый*, на думку лінгвістів, зумовлена асоціативними відчуттями жовтого кольору, тим, що «відбувається образне переосмислення основного номінативного» значення, за основу якого «береться сема забарвлення тіла, яке змінюється з природного на жовтий через хворобу»¹². Цей аргумент може бути прийнятий, якщо він підкріплений ідеєю про те, що зміна дня та ночі, сезонні зміни кольорів природного середовища, спостереження за сонцем, відмінність місячного і сонячного світла, зміна кольору води й неба в різних станах та умовах могли бути далеко не байдужими до формування колоративів (як, мабуть, і світогляду взагалі). Ці фактори могли впливати на структуру значення ЛСГ колоративів, спричиняти їх взаємозамінність і амбівалентність.

Незважаючи на те, що колоративи вважаються компактною й порівняно закритою групою слів, їх упорядкування є складним завданням і, як наслідок, породжує різні класифікації залежно від покладеного в їх основу критерію. Одним із підходів є розгляд номенклатури ад'єктивних колоративів крізь призму природничо-наукового розуміння. Один із авторів цієї точки зору¹³ найменування кольорової гами поділяє на слова, які позначають а) ахроматичні, або незабарвлені, кольори (пор. *белый, чёрный, серый*); б) монохроматичні, або забарвлені, кольори (пор. *красный, синий, зелёный, голубой, жёлтый*); в) складені кольори, що містять, як мінімум, дві кореневі морфеми з колірним значенням (*жёлто-зелёный*); г) складні кольори (масть тварин, забарвлення пір'я птахів, колір волосся людини, наприклад *вороной, русый*). Відзначимо, що ця класифікація ґрунтується на двох неспіввідносних принципах — оптичному (а, б) та структурному (в), тобто зміщується з площини лінгвістики у площину фізики. При цьому окремо стоять лексеми, які позначають масть тварин (г) і називаються

¹¹ Гёте И. Избранные философские произведения. — М., 1964. — С. 133.

¹² Чистякова Г. В. Язык и культура: элементы концептуального анализа цветообозначения *жёлтый* (на материале английского и русского языков) // Наука и образование: Материалы Всерос. науч. конф., 20–21 февраля 2003 г. : В 4 ч. — Белово, 2003. — Ч. 3. — С. 471.

¹³ Гуляков Е. В. Этническое своеобразие русской народно-песенной лексики (в сопоставлении с лексикой французских народных песен) : Дис. ... канд. филол. наук. — Курск, 2000. — С. 152–153.

«найменуваннями складних кольорів»¹⁴. Інший мовознавець, І. В. Макеєнко, наводить подібну класифікацію, у якій колоративи поділяє на «ахроматичні (белый, чёрный, серый), сім кольорів веселки (красный, оранжевый, жёлтый, зелёный, голубой, синий, фиолетовый), а також слова розовый та коричневый»¹⁵. Такий розподіл одиниць цієї ЛСГ приводить до зміщення понять власне кольору та слів, які позначають кольори, і не вносить ясності в питання структурної та лексико-семантичної класифікації зазначених лексем.

Колоративи можуть бути впорядковані на основі критерію їх походження. Цю групу слів поділяють на колоративи, які походять з індоевропейських та праслов'янських мов (слова на зразок *белый, чёрный, зелёный, серый, сизый*), і які в процесі еволюції були доповнені так званими «класами з іменами: кольору плодів та рослин (пор. *апельсиновый, брусничный, вишнёвый, гороховый, сиреневый*), кольору неба та моря (див. *багровый, небесный, лазурный, белесый, аквамариновый, серебристый*), металів та каміння (*бирюзовый, гранатовый, изумрудный, перламутровый*), деякими екзотичними назвами кольорів та відтінків»¹⁶. Класифікуючи таким чином зазначені одиниці, В. Ю. Мойсеєнко, поперше, не розкриває механізму формування цих колоративів¹⁷ і, по-друге, по-верхово структурує цей клас слів.

Як відомо, колоративи традиційно розглядають як окрему ЛСГ, що містить «вказівку на колір у власному сенсі»¹⁸. Однак останнім часом окреслилася тенденція залучати до складу цих одиниць і прикметники, «які позначають додаткові характеристики кольору»¹⁹ (В. Г. Кульпіна, В. К. Харченко, Х. Г. Ахічба, С. П. Муляр, І. М. Бабій, О. І. Кулько), зараховуючи їх «до компонентів периферії» поля кольору²⁰. Ідеться про лексеми, які позначають у сучасній мові тон, яскравість, ступінь насиченості кольору, інтенсивність забарвлення, наявність або відсутність кольору (пор. *мрачный, тёмный, светлый, тусклый, бледный, тенистый, светлый, ясный, лучезарный*), тобто про слова, які традиційно входять до складу інших ЛСГ. У такому разі автори керуються наявністю контекстуальної близькості таких одиниць «із власне колоративами або словами, у структурі лексичного значення яких є сема кольору»²¹. «Було б насиллям над матеріалом і свідомістю [...] проводити демаркаційні лінії між колористичним корпусом картотеки та її “світловою” частиною», — зазначає стосовно комплексного вивчення колоративно-відтінкових слів В. К. Харченко²². Безумовно, у певних контекстах значення таких лексем близькі до колоративних. Пор. семантику ад'єктивів *мрачный, тёмный, тусклый, тенистый, бледный*: «Арагву променяють на *мрачные овраги*. / Я в этот раз рвалась: о, только бы скорей!» (Б. Ахма-

¹⁴ Там же. — С. 153.

¹⁵ Макеєнко І. В. Семантика цвета в разноструктурных языках. Универсальное и национальное : Дис. ... канд. филол. наук. — Саратов, 1999. — С. 26.

¹⁶ Мойсеєнко В. Е. Знач. праця. — С. 193.

¹⁷ Про що див. також: Левицький В. В. Семасиология. — Вінниця, 2006. — С. 385.

¹⁸ Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа / Отв. ред. В. Н. Телия. — М., 1984. — С. 21.

¹⁹ Кулько О. І. Колоративи и обозначения цвета в рекламе // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы : Тр. и материалы междунар. науч. конф., 4–6 окт. 2004 г. / Под общ. ред. — Казань, 2004. — С. 224.

²⁰ Муляр С. П. Колористична семантика в структурі російського художнього тексту (мова поезії 70–80-х рр. ХХ ст.) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 2003. — С. 11.

²¹ Кулько О. І. Знач. праця. — С. 224.

²² Харченко В. К. Словарь цвета: реальное, потенциальное, авторское: свыше 4000 слов в 8000 контекстах. — М., 2009. — С. 4.

дуліна), «Иногда среди прошлогодней слежавшейся *листвы*, *тёмной* и пахучей, под непроницаемым зелёным сводом высоких ветвей она отыскивала семейку белых грибов [...]» (Л. Андреев), «Солнце село, в доме с запущенными серыми стеклами брезжил *тусклый свет*, стояли сизые сумерки, было нелюдимо и холодно» (І. Бунін), «Твоя *тенистая чащоба* / всегда темна, но пред жарой / зачем потупился смущённо / влюбленный зонтик кружевной» (Б. Ахмадуліна), «[...] *бледные мёртвые руки* тянулись вперёд, нога подвернулась под тело [...]» (Л. Андреев). Як наслідок, носії російської лінгвокультури замінюють цими прикметниками власне колоративи під час опису певних спектральних ознак. Пор. семантичну близькість лексем *светлый, лучезарный, ясный, жёлтый*: «Солнце — не огнистое, не раскалённое, как во время знойной засухи, не тускло-багровое, как перед бурей, но *светлое* и приветливо *лучезарное*» (І. Тургенєв); «А самолёт прорвался сквозь тяжёлые облака, и вспыхнуло *ясное солнышко* и синее небо» (Є. Гришковець); «Крест-накрест перечёркнутое оконным переплётом, засматривало с юга в комнату *жёлтое*, как цветок подсолнуха, *солнце*» (М. Шолохов). Фактично, маючи в семантичній структурі лексеми *светлый* значення 'не темного кольору', прикметника *лучезарный* — сему 'сяючий' та ад'єктива *ясный* — значення 'світлий', ці слова можуть бути контекстуально-семантично близькими.

Іноді до колоративів зараховують, крім власне ад'єктивів, інші частини мови. Так, у довідково-демонстраційному «Словнику кольору» В. К. Харченко, який, на думку авторки, відображає розмаїття «задіяних у російській мові і накопичених російською національною культурою кольоропозначень»²³, залучено й інші частини мови — іменники (*белизна*), дієслова (*белеть*), прислівники (*бело*). Вважаємо, що такий підхід приводить до нівелювання граматичних ознак колоративів, під якими можна буде розуміти будь-які лексеми, кореневі морфеми яких містять сему кольору. Навряд чи це правомірно. Ще В. В. Виноградов зазначав, що «класифікація слів повинна бути конструктивною [...], критерії лексичні та граматичні (у тому числі й фонологічні) повинні виконувати вирішальну роль»²⁴.

Останнім часом простежується активний процес засвоєння російською мовою слів та словосполучень, які вживаються на позначення кольорів у рекламному бізнесі. Лексеми типу *монте-карло, сафари, амаретто*, як часткові випадки агресії іншомовної термінології, лінгвісти або іменують «термінами кольору»²⁵, або зараховують до ЛСГ колоративів, називаючи їх «рекламними кольоронайменуваннями»²⁶. «Лексема, яка належить до класу іменників, може бути окремою кольороназвою (*Мираж* — 'коричнево-рожевий', *Очарование* — 'бежевий') або в комплексі з іншими лексемами, утворюючи складне рекламне кольоронайменування (словосполучення з атрибутивними, зрідка об'єктивними відношеннями), наприклад: *Бархатная роза* — 'неяскравий червоно-рожевий', *Крылья Ангела* — 'білий', 'світло-блакитний' та 'синій', *Праздничное сияние* — 'помаранчевий', *Пылкий восторг* — 'яскраво-червоний', *Нежные чувства* — 'червоно-коричневий'», — вважає В. В. Горбачова²⁷. Зрозуміло, що термін «ко-

²³ Харченко В. К. Знач. праця.— С. 2.

²⁴ Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове).— М., 1986.— С. 33.

²⁵ Василевич А. П. Цвет и названия цвета в русском языке.— М., 2005.— С. 28.

²⁶ Горлачёва В. В. «Рекламные слова» в системе современных русскоязычных цветоименований // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : Материалы IV междунар. науч. конф., 9–10 апреля 2009 г.— Д., 2009.— С. 266.

²⁷ Там же.

льоронайменування» задіяний як синонім до слова *кологратив* для лінгвістичного опису рекламних слів та словосполучень через відсутність поняттєвого апарату, становлення якого ми спостерігаємо. Однак використовувати це поняття для характеристики таких лексичних одиниць видається нам помилковим, оскільки поряд із «кологропозначенням» та «кологративом» воно традиційно детермінує групу ад'єктивів, у структурі значення яких міститься сема кологру.

Отже, незважаючи на регулярне звернення до проблеми структурної та лексико-семантичної організації кологративів, у лінгвістиці поки що не існує комплексного і впорядкованого опису лексичних одиниць на позначення кологру. З огляду на це лексико-семантична група кологративів і донині перебуває в центрі обговорюваних питань. Їх вирішення можливе, якщо брати до уваги, що до ад'єктивних кологративів належать лексичні одиниці, різні за структурою (прості, складні, складники описових конструкцій з компонентами *цвет / цвєта*), за морфологічними показниками (похідні й непохідні), за етимологією (запозичені і незапозичені), за функціонально-семантичними особливостями (полісемантичні та моносемантичні, з експліцитним та імпліцитним спектральним значенням, з вузькою і широкою співвіднесеністю), за сферами вживання (загальномовні й термінологічні, на зразок гіпологізмів), за частотністю (високочастотні й малочастотні), мотивованістю (кологративи з основною та похідною колірною номінацією, семантика яких ґрунтується на колірних властивостях прототипових об'єктів). З урахуванням таких особливостей кологративи слід розглядати як прикметники, що позначають конкретні й не конкретні кологри та функціонують як самостійні (прості, складні) лексеми, а також як складники описових конструкцій з компонентами *цвет / цвєта*. Серед ад'єктивних кологративів російської мови слід виділяти слова з експліцитним та імпліцитним значенням кологру, структурна та лексико-семантична організація яких потребує подальшого наукового опрацювання.

(Горлівка)

I. A. HERASYMENKO

THE PROBLEM OF STRUCTURAL AND LEXICAL-SEMANTIC ORGANIZATION OF COLOR NAMES IN THE RUSSIAN LANGUAGE

The article is devoted to the structural and lexical-semantic characteristics of Russian colour names. The reasons which cause the difficulties in making inventory are studied. The novelty of the paper lies in the investigation the principles which have to be taken account to illustrate this units.

Key words: colour name, structural organization, lexical-semantic organization, lexical-semantic group.

МІСЦЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ —

У статті відповідно до знаннеорієнтованої системи машинного перекладу розглядається можливість оптимізації обсягу перекладного словника засобами словотворення. Головну увагу зосереджено на методиці формування словника квазісуфіксів та формату його словникової статті, характеристиці побудови бази даних продуктивних моделей суфіксального словотворення.

Ключові слова: оптимізація обсягу перекладного словника, знаннеорієнтована система машинного перекладу, словотвірна модель, словотвірний тип, формат словникової статті, база даних моделей суфіксального словотворення.

Лексичний склад будь-якої мови — це динамічна система, функціонування і розвиток якої визначається механізмом утворення слів. Для практичних потреб людство навчилося систематизувати слова у словниках завдяки різним принципам подання матеріалу, різноманітним методикам добору та опису текстового слова. На сьогодні у світі наявна багата спадщина різноманітних словників і з мінімальним, і з інтегральним описом слова¹. Якщо від початку лексикографії слугували матеріали картотек, то сьогодні — мільйонні корпуси текстів з різношаровою лексикою². Не поступається фактичному матеріалу й вагома теоретична база, логічним продовженням якої стала теорія лексикографічних систем³.

Актуальною залишається проблема обсягу словника у двох її виявах — максимально повній фіксації наявних у мові слів (з урахуванням суб'єктивності у формуванні реєстру) та ідентифікації нових лексем. Якщо в середині минулого століття питання кількості та фіксації словникових одиниць активно дискутувалося в контексті теорії та практики перекладу, зокрема машинного⁴, то сьогодні йдеться про опис великого за обсягом словника для будь-якої галузі мовознавства. Потреба представлення об'єктивного світу в слові, викликана швидкими темпами цивілізаційного розвитку людства, зумовлює інтенсивне поновлення

¹ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. — М., 1995. — 473 с.; Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. — М., 1981. — 357 с.; Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику : Учебник. — М., 2001. — 360 с.

² Британський національний корпус містить понад 100 млн слововживань [<http://www.natcorp.ox.ac.uk>], стільки ж — Корпус іспанської мови [<http://www.corpusdelespanol.org/>], Український національний лінгвістичний корпус — понад 42 млн слововживань, Національний корпус російської мови — понад 35 млн слововживань [http://ruscorppora.ru/corpora_stat.html], Корпус польської мови Наукового видавництва PWN — близько 40 млн слововживань [<http://www.korpus.pwn.pl>].

³ Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. — К., 2004. — 327 с.

⁴ Ревзин И. И., Розенцвейг В. Ю. Основы общего и машинного перевода. — М., 1964. — С. 180–185.

лексичного складу будь-якої мови. Свідченням такої тенденції є словники нових слів і значень, лінгвістичні дослідження темпів та специфіки розвитку словникового складу ⁵.

Для розуміння нового слова, зокрема в системах автоматичного аналізу, одну із провідних ролей відіграє словотворення, оскільки відображає процес породження та сприйняття не тільки наявних у мові лексичних одиниць, а й слів, що позначають нові реалії. Моделювання механізмів словотворення як одного з компонентів морфологічної моделі мови передбачає застосування сучасних як теоретичних, так і практичних здобутків у царині лінгвістичних знань та інформаційних технологій. Теоретичні та практичні розвідки, присвячені вивченню словотвору та побудові модуля автоматичного аналізу та синтезу словотвірних явищ, спеціальні лінгвістичні бази даних, у тому числі й словотвірні словники та словники морфем, за своїм характером є аналітичними, відображають позицію лінгвіста-дослідника ⁶. Зважаючи на це, у контексті автоматичного опрацювання текстів природної мови існує потреба у створенні відповідних методик, які б забезпечували словотвірний аналіз без урахування знань про конкретну лексичну одиницю, одночасно подаючи її як елемент лексико-граматичної системи мови.

Відповідно до завдань розроблення знаннеорієнтованої системи машинного перекладу подамо принципи побудови словників афіксів для української, російської та англійської мов на основі запропонованої методики виділення словотворчих афіксів ⁷. Ці словники розглядаємо як інформаційний ресурс — частину словотвірної моделі мови, що може доповнюватися та бути інтегрованою до системи автоматичного морфологічного опрацювання тексту природної мови. Основою формування баз даних стали граматичні та орфографічні словники обраних мов та корпус різножанрових текстів.

Потужний арсенал теоретичних розвідок та теоретико-прикладних праць зі словотвору містить необхідний матеріал для моделювання словопороджувального механізму мови. Зокрема, колектив співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України разом зі співробітниками Інституту української мови НАН України розробили проект спеціальної автоматизованої інформаційної системи — морфемно-словотвірний фонд української мови ⁸. Цей проект, крім фактичної бази морфемно-словотвірного фонду української мови, має дослідницьку частину, головне завдання якої — побудова морфемних словників з показниками продуктивності використання окремих морфем при словотворенні.

⁵ Див. бібліографію: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : Монографія. — К., 2008. — 336 с.; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. — Тернопіль, 2002. — 348 с.

⁶ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. — К., 1998. — 162 с.; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. — 1990. — № 6. — С. 41–50; Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Словник афіксальних морфем української мови. — К., 1998. — 434 с.; Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами-омографічними коренями. — К., 2002. — 912 с.; Степанова М. Д. Вопросы моделирования в словообразовании и условия реализации моделей // Вопр. языкознания. — 1975. — № 4. — С. 24–37; Тагабилева М. Г., Березуцкая Ю. Н. Словообразовательная разметка Национального корпуса русского языка: задачи и методы. — <http://www.dialog-21.ru/dialog2010/materials/pdf/73.pdf>; Образование употребительных слов русского языка / Под ред. Л. Н. Засориной. — М., 1979. — 279 с.

⁷ Замаруєва І. В. Комп'ютерна модель розуміння природно-мовної текстової інформації // Проблеми програмування. — 1999. — № 2. — С. 96–102.

⁸ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Морфемно-словотвірний фонд української мови... — С. 41–50.

Зважаючи на розробку знаннеорієнтованої системи машинного перекладу, що спирається на вилучення закодованих у текстовій інформації знань з предметної галузі, запропонована нами словотвірна модель повинна передусім забезпечувати оптимізацію побудови електронних перекладних словників. У своїй структурі модель містить словник квазісуфіксів та квазіпрефіксів. Для виділення одиниць базового лексичного складу мови ми пропонуємо спеціальну методику, суть якої полягає у виділенні словотворчих квазіформантів з початку та з кінця слова — за методом аналогії.

Мовознавці неодноразово залучали метод аналогії до своїх досліджень зі словотвору. Так, Ф. О. Нікітіна обґрунтувала саме явище аналогії та його значення у словотвірних процесах⁹. Став у нагоді метод аналогії і для Д. С. Уорта під час розроблення словотвірного словника російської мови¹⁰. Цей метод успішно використовували російські вчені, зокрема Г. Г. Белоногов, для граматичної ідентифікації нових слів¹¹. У нашому дослідженні принцип аналогії може бути сформульований так: аналогічним формально-семантичним схемам побудови слів відповідають певні словотвірні значення. Для застосування цього підходу необхідно виявити всі або найбільш імовірні формально-семантичні схеми та визначити відповідні їм словотвірні значення.

З-поміж ключових понять словотвору, розроблених лінгвістами для об'єктивації процесів породження та сприйняття словотворчих процесів, актуальними для нашого дослідження є словотворчий афікс, словотвірне значення, словотвірний тип, словотвірна модель, словотвірна категорія¹². Базовою одиницею запропонованої студії є словотвірна модель — структурно-семантична словотвірна схема, що об'єднує певну кількість слів, для яких можна встановити однозначне співвідношення словотворчого форманта (словотворчого афікса, за допомогою якого утворюється лексична одиниця) та твірної основи. Словотворчий формант — це структурна одиниця, яка виконує дериваційну функцію. За своєю формою словотворчий формант може співвідноситися з одиницею, що виділяється під час традиційного словотвірного аналізу, а також може бути виділеним за необхідності суто формально. Твірна основа в межах нашого дослідження може мати також формальний характер і не відповідати вимогам традиційного словотвірного аналізу, наприклад, щодо напрямку мотивації.

Лексико-граматичне співвідношення між операційно виявленими словотворчим формантом та твірною основою — це категорійне словотвірне значення, притаманне визначеній словотвірній моделі, а отже, і лексичній одиниці, яка відповідає заздалегідь встановленим правилам.

⁹ Нікітіна Ф. А. Влияние аналогии на словообразование (На материале родственных языков).— К., 1973.— 198 с.

¹⁰ Уорт Д. С. Русский словообразовательный словарь. Введение // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1983.— С. 227–260.

¹¹ Белоногов Г. Г., Зеленков Ю. Г. Еще раз о принципе аналогии в морфологии // НТИ.— Сер. 2. Информ. процессы и системы.— 1995.— № 3.— С. 29–32.; Белоногов Г. Г., Зеленков Ю. Г. и др. Метод аналогии в компьютерной лингвистике // Там же.— 2000.— № 1.— С. 21–30.

¹² Клименко Н. Ф. Словотвірний тип // Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 645–646; Клименко Н. Ф. Словотвірна категорія // Там же.— С. 641; Клименко Н. Ф. Словотвірна модель // Там же.— С. 642. Клименко Н. Ф. Формант // Там же.— С. 799; Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха.— К., 1979.— 404 с.; Быкова Л. А. Современный русский литературный язык : Морфемика и словообразование.— К., 1974.— 94 с.; Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : Семантика производного слова.— М., 2008.— 208 с.

Визначені під час дослідження словотвірні моделі об'єднані словотвірними типами, що підпорядковані словотвірним категоріям. Словотвірний тип розуміємо як формально-семантичну схему побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови, за допомогою того самого словотвірного форманта з тим самим значенням. Словотвірну категорію розглядаємо як сукупність похідних слів, що мають спільне словотвірне значення і використовують однаковий спосіб словотворення.

У своєму дослідженні ми розрізняємо й поняття продуктивності та уживаності словотвірних категорій¹³. Продуктивність визначаємо як властивість, притаманну мові й фіксовану в словниках та граматиках. Цю категорію розглядаємо у площині як кількісних даних, так і доцільності, можливості виділення тієї чи іншої моделі. Уживаність — це спроможність словотвірних одиниць до використання їх у словах лексичного складу мови.

Розглянемо процедуру виділення словотворчого афікса, визначення продуктивної словотвірної моделі, словотвірного типу та словотвірної категорії на прикладі українського словотворчого форманта *-ка*¹⁴. Так, у граматиках української мови суфікс *-ка* кваліфікується як неоднозначний: його вживають на позначення іменників жіночого роду (*архітекторка*), опредметненої дії (*мандрівка*), як зменшено-пестливий суфікс (*рибка*). За інверсійним словником, укладеним на основі аналізованих нами текстів, та з урахуванням даних орфографічних словників української мови лексичні одиниці з формально виділеним квазісуфіксом *-ка* охоплюють значний масив лексики. Проте з огляду на обраний нами операційний підхід виділення словотворчого форманта та словотвірної моделі цей корпус лексичних одиниць є доволі строкатим. Наприклад, до нього потрапили слова, які за розроблюваною нами методикою визначення словотвірної моделі, не можуть бути проаналізованими: *русалка, віссянка, шибка, лелека, ластівка, ложка*. Незважаючи на спільність форманта, для цих слів на синхронному етапі аналізу не визначаємо однозначне співвідношення похідного та твірного слів. Не потрапляють до нашого аналізу слова, в яких за одним із значень лексему можна поділити на словотворчий афікс та твірну основу, а за іншим — ні. Наприклад, слова *лебідка, губка, скибка, помадка, колодка*, один із лексико-семантичних варіантів яких — це «зменшено-пестливе від іменника», а другий — означає поняття безвідносно до твірного. Не стали об'єктом нашого аналізу стилістично марковані слова з маркером «розмовне» типу *комуналка, стіннівка, читалка* та ін.

Розглянемо вісім словотвірних моделей із словотворчим формантом *-ка*¹⁵ (див. табл. 1). До алгоритму аналізу залучено інформацію про лексико-граматичне значення похідного слова (поле 4), про граматичне значення твірного слова (поле 5), вказано квазісуфікс, який необхідно додати для одержання пошукового слова (поле 3). Інформацію про словотвірну категорію, словотвірний тип, модель словотворення містять відповідно поля 6, 7 та 8. Застосований операційний підхід накладає обмеження й на одиниці, у яких виділений словотворчий

¹³ Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. — К, 1998. — С. 99–103.

¹⁴ Цей продуктивний формант виділяємо, зважаючи на дослідження словотвору сучасної української мови.

¹⁵ Застосовані позначення: іж — іменник жіночого роду; іжі — іменник жіночого роду, істота; іч — іменник чоловічого роду; ічі — іменник чоловічого роду, істота; дн — дієслово недоконаного виду (поле 4, поле 5); о — особа; одрд — опредметнена дія, результат дії (поле 6); змп — зменшено-пестливе; ож — особа жіночої статі (поле 7); нм — особа за національністю, місцем проживання; вдп — особа за видом діяльності, ідейними переконаннями; іпфм — особа за ідейними переконаннями, формою мислення.

формант та отримана в такий спосіб твірна основа не дозволяють однозначно сформулювати категорійне словотвірне значення та ідентифікувати модель аналізу, а отже, й синтезу. На такі обмеження вказують поле 10 та з урахуванням стилістичної характеристики — поле 9. Якщо стилістичні обмеження поля 9 вказують на реальну мовленнєву картину, наприклад, у таблиці — це стилістично маркована розмовним стилем модель «зменшено-пестливе до іменника жіночого роду», то в полі 10 містяться винятки, які не відповідають нашій системі аналізу. Так, слово *голубка* можна ідентифікувати за моделлю: «особа жіночої статі за національністю, місцем проживання», оскільки граматичні значення і твірної основи, і твірного слова відповідають встановленому правилу, і словотворчий формант дозволяє встановити твірне слово — *голуб* — іменник чоловічого роду, істота. З огляду ж на знання про довкілля, слово *голубка* не має значення цієї моделі, його розпізнавання здійснюватиметься на етапі семантичного аналізу.

Подальший аналіз дистрибутивних можливостей словотворчого форманта **-ка** обраного корпусу лексики продемонстрував необхідність розширення контексту його реалізації для ефективності алгоритму аналізу. Наприклад, словотвірний тип «опредметнена дія, результат дії», де похідне слово — іменник жіночого роду, а твірне — дієслово недоконаного виду, містить близько 10 моделей, становлячи 3,74 % матеріалу (у табл. 2 подано моделі з найбільшою кількістю одиниць). Загалом виділено близько 65-ти моделей із формантом **-ка**, які представляють словотвірні типи: «особа жіночої статі», «опредметнена дія, результат дії», «зменшено-пестливе» та ін. Обраний підхід дозволяє уникнути неоднозначності завдяки залученню різної інформації (див. табл. 2).

Таблиця 1

Словотвірні моделі зі словотворчим формантом -ка (фрагмент)										
Поле 2	Поле 3	Поле 4	Поле 5	Поле 6	Поле 7	Поле 8	Поле 9	Поле 10	Поле 11	Поле 12
Квазі-суфікс 1	Квазі-суфікс 2	Гр. зн. 1	Гр. зн. 2	Сл. кат.	Сл. тип.	Сл. мод.	Ст.	Винятки	Приклади	Кількість ¹⁶
-ка	-а	іж	іж	іж	змп		р		садибка, шубка	40
-ка	0	іжі	ічі	о	ож	нм		голубка	капубка, швабка	1,2
-ка	-ець	іжі	ічі	о	ож	нм		кубанка	американка	13,6
-ка	0	іжі	ічі	о	ож	вдіп			оригіналка, меломанка	8,6
-ка	-ин	іжі	ічі	о	ож	нм			парижанка, марсіанка	3,05
-ка	-ець	іжі	ічі	о	ож	іпфм	р		початківка	0,8
-ка	-чати	іж	дн	д	одрд				відзнака, ознака	0,14
-ка	-кувати	іж	дн	д	одрд				атака, пака	0,08

¹⁶ Відносну частоту моделей встановлювали щодо загальної кількості слів із цим формантом в аналізованому списку слів.

Таблиця 2

Словотвірні моделі типу «опредметнена дія, результат дії» із словотворчим формантом -ка (фрагмент)								
Поле 2	Поле 3	Поле 4	Поле 5	Поле 6	Поле 7	Поле 8	Поле 10	Поле 11
Квазі-суфікс 1	Квазі-суфікс 2	Гр. зн. 1	Гр. зн. 2	Сл. тип	Сл. мод.	Сл. мод. 1	Виятки	Приклади
-вка	-вляти	іж	дн	одрд				надбавка, заставка
-дка	-джувати	іж	дн	одрд				висадка, розсадка
-ска	-шувати	іж	дн	одрд				навіска
-вка	-вати	іж	дн	одрд				поливка
-івка	-увати	іж	дн	одрд			гвинтівка, готівка	мандрівка
-ірка	-іряти	іж	дн	одрд				перевірка

Аналіз текстів, зокрема в системах машинного перекладу, показав, що відсутність перекладних еквівалентів у машинному словнику пов'язана як з випадками опису нових понять (нових фрагментів знань), так і з продуктивним афіксальним словотворенням, на частку якого припадає близько половини так званих нових слів (наприклад: *near* — *nearly*; *вчитель* — *вчителька* тощо).

Словотвірна модель у розроблюваній системі машинного перекладу включає словник префіксів та словник суфіксів. Розглянемо процедуру аналізу на прикладі розроблюваних словників суфіксів.

Так, формат словникової статті продуктивних суфіксів має вигляд:

$\langle S_i \langle S_k \rangle$ [поле граматичних ознак] # [поле семантичних ознак]>, де S_i — послідовність літер, яку треба відкинути, S_k — послідовність літер, яку треба додати. Поле граматичних ознак містить інформацію про частину мови слова з відповідним суфіксом та відповідні граматичні категорії (рід, істота тощо), поле семантичних ознак — відповідну цьому суфіксу семантику (наприклад, розмір, рід діяльності тощо).

Процедура опрацювання не відомого системі слова полягає в тому, що у випадку, 1) якщо слово (у початковій формі) не знайдено в перекладному словнику, слід перейти на словник суфіксів; 2) якщо суфікс знайдено, відкинути S_i від слова і додати S_k ; 3) перейти на перекладний словник; 4) якщо слово знайдено, взяти перекладний еквівалент та синтезувати необхідну словоформу через синтетичний словотвірний словник вихідної мови; 5) якщо слово не знайдено, перейти на словник префіксів (опрацювання аналогічним способом); 6) якщо слово не знайдено, перейти на рівень семантичного розпізнавання.

Так, російський суфікс -нищ(а) налічує близько 1000 словникових одиниць¹⁷, які можна подати у словнику суфіксів двома словниковими статтями: *нища (ник) * іменник жс. роду, істота#рід діяльності для жінки*; *ьнища (ь) * іменник жс. роду, істота#рід діяльності для жінки*, що забезпечують опрацювання понад 600 слів, які доречно представляти в перекладному словнику лише для іменників чоловічого роду, істот. Решту слів

Так, російський суфікс -нищ(а) налічує близько 1000 словникових одиниць¹⁷, які можна подати у словнику суфіксів двома словниковими статтями:

*нища (ник) * іменник жс. роду, істота#рід діяльності для жінки*;

*ьнища (ь) * іменник жс. роду, істота#рід діяльності для жінки*,

що забезпечують опрацювання понад 600 слів, які доречно представляти в перекладному словнику лише для іменників чоловічого роду, істот. Решту слів

¹⁷ Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка : Словоизменение. Около 100000 слов. — М., 1980. — 880 с.

необхідно додати до перекладного словника. Наприклад, в українській мові словотворчий формант зі значенням «зменшено-пестливе», що вживається для творення іменників жіночого роду **-ка**, охоплює близько 2 000 лексем, які в перекладному словнику можна подати однією статтею:

*ка (а) *іменник жс. роду, неістота # зменшено-пестливе.*

Реєстр кожного із словників формували на основі інформації, взятої з граматик аналізованих мов, граматичних та орфографічних словників. Цей фактографічний ресурс сприяв визначенню списку продуктивних типів і моделей словотворення.

Для формування остаточного списку активних моделей було залучено морфологічно розмічений корпус текстів та розроблено систему АРМ-лінгвіста¹⁸. У застосованій нами системі автоматичного морфологічного аналізу використано флективний підхід за словником квазізакінчень. Словник словоформ складено за текстами різної жанрово-тематичної спрямованості. За необхідності залучалися дані з граматик української та російської мов. Основою пропонованого принципу є розроблений метод, який спирається на позиційно-цифрове кодування граматичної інформації у словниковій статті. У такий спосіб кожна аналізована словоформа отримує свій код, що містить інформацію про її частини-мовну належність та конкретне граматичне значення (див. рис. 1).

хвіба	20*00000000\24*0000000000\
наба	1*211000000\
дамба	1*211000000\
дифтрамба	1*112000000\
німба	1*112000000\
бомба	1*211000000\
алломба	1*112000000\
ромба	1*112000000\
ямба	1*112000000\
гоба	1*112000000\
шадоба	1*211000000\
оздоба	1*211000000\
подоба	1*211000000\
жудоба	1*211000000\
лоба	1*112000000\
шалоба	1*211000000\
суголуба	1*112000000\
спідлоба	1*000000000\
шолоба	1*112000000\
нероба	1*411000000\
виноба	1*112000000\
нік-роба	1*112000000\1*114000000\
хлібороба	1*112000000\1*114000000\
хвороба	1*211000000\
профхвороба	1*211000000\
бран-роба	1*112000000\1*114000000\
маслороба	1*112000000\1*114000000\
проба	1*211000000\
виноба	1*211000000\
спроба	1*211000000\
утроба	1*211000000\
особа	1*211000000\
націлороба	1*112000000\1*114000000\
українороба	1*112000000\1*114000000\
слов'янороба	1*112000000\1*114000000\

Рис. 1. Фрагмент інверсійного словника словоформ української мови.

Саме на основі інверсійного словника та завдяки розробленій пошуковій системі АРМ-лінгвіста визначалися вживані моделі суфіксального словотворення.

У результаті формування словників суфіксів для української, російської та англійської мов було розроблено базу квазісуфіксів (див. рис. 2), яку пропонуємо як необхідний універсальний інструментарій у вивченні та дослідженні аналізованого явища. Сформований лінгвістичний ресурс унаочнює результати визначення словотвірних моделей, містить усі необхідні квазісуфікси, встановлені за обраною методикою; подає продуктивні та активні моделі словопороджувального механізму; подає інформацію про похідне та твірне слово; репрезентує статистичну інформацію, достатню для характеристики квазісуфікса, моделі, типу.

¹⁸ Замаруєва І. В., Шипнівська О. О. Морфемна обробка текстів у системах машинного перекладу // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — К., 2008. — № 20. — С. 61–63.

Microsoft Access [Таблиця: таблиця]

Файл Правка Вид Вставка Формат Збіжки Сервіс Опції Справка

Детальні дані

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...</

Рис. 2. База квазісфіксів

ID	суф_р	суф_1	суф_2	грам_р	грам_1	тип	стиль	model	model1	model2	експерт	екзмпл	freq
72	ня	ти		с	дн	дрд						освітлення	3660
73	ня	ти		с	ад	дрд						коміанування	984
74	анка	ати	увати	с	ад	дрд						обрування	87
77	дування	дичувати	дити	с	дн	дрд						впровадження	87
82	енка	увати		с	дн	дрд						закликання, навішення, проголошення	48
83	енка	ювати		с	дн	дрд						освітлення	56
17	ка	увати		ок	дн	дрд					приклад	затримка, підтримка, подяка	56
75	енка	ювати		с	дн	дрд						отруєння	48
18	ка	ати	увати	ок	ад	дрд						відгадка, розгадка, вигадка	37
19	ока	вати	ти	ок	дн	дрд						політика	34
75	енка	ти	ювати	с	ад	дрд						удостоєння	24
14	дка	дити	дичувати	ок	дн	дрд						висадка, розсадка	24
16	оска	осити		ок	дн	дрд						розноска, виноска	23
92	ня	тис		с	дн	дрд						літствання	23
20	дка	дати	сти	ок	дн	дрд						закладка	21
15	ска	сити	шувати	ок	дн	дрд						навіска	19
11	бка	бати	бувати	ок	ад	дрд						розрубка, вирубка	17
12	ка	яти		ок	ад	дрд						насадка, висадка	16
38	нка	ти		ок	дн	дрд						оранка, читанка	14
85	щення	стити		с	дн	дрд						пещення	14
13	ока	вати		ок	дн	дрд						надбавка, заставка	14
94	езення	осити		с	дн	дрд						завезення	12
84	ення	ити		с	дн	дрд						тлумачення, заведення	12
88	чення	чувати		с	дн	дрд						перекручування	8
21	дка	дувати	дати	ок	дн	дрд						розвідка	24
90	енка	ити		с	дн	дрд						худювання	7
81	ожання	гати		с	дн	дрд						спостереження	7
86	осення	осити		с	дн	дрд						виносення	7
1	ка	хувати		ок	дн	дрд						атака, пака	5
22	дка	джати		ок	дн	дрд					зарядка	зарядка	5
67	етення	лати		с	дн	дрд						залплення	5
42	тка	чувати		ок	дн	дрд						викочувати	5
93	ювання	капи		с	дн	дрд						заминення	4
91	ення	юватися		с	дн	дрд						спізнання	4

Рис. 3. Модель типу «опредметнена дія, результат дії»

Подання лінгвістичної інформації в електронному форматі сприяє ефективності дослідження явища, дозволяє отримувати потрібну інформацію як у процесі дослідження, так і в разі залучення її до інших систем автоматичного аналізу тексту. Так, можна відібрати певну модель з необхідною інформацією про її продуктивність у мові, наприклад, модель типу «опредметнена дія, результат дії» словотвірної категорії «дія» з урахуванням їх частотного розподілу (за спадною) (див. рис. 3).

Отже, урахування продуктивного та активного афіксального словотворення дозволить розпізнавати «нові» слова, які утворюються завдяки цьому способу, навіть у разі відсутності їх у перекладному машинному словнику. Крім того, урахування словотвірної моделі дозволяє сформулювати вимоги до функціональної повноти перекладних словників у системах машинного перекладу. Застосована операційна методика виділення моделей словотворення на основі принципу аналогії є засобом економії в системі автоматичного опрацювання текстів. Залучення до аналізу нових текстів дасть можливість перевірити та в разі потреби доповнити наявну базу, з'ясувати не лише продуктивність, а й регулярність моделей у мовленні.

O. V. SHYPNIVSKA

THE PLACE OF THE DERIVATION IN THE DEVELOPMENT OF THE MODERN UKRAINIAN LEXICON

In the paper the possibility of optimization of the dictionary volume by the use of derivation according to the knowledge-based machine translation system is considered. The procedure of the creation of kwasisuffixes dictionary and the format of its entry are presented. The main principles of databases for the productive models of the suffixal derivation are described.

Key words: the optimization of the translated dictionary volume, the knowledge-based machine translation system, derivation model, derivation type, the format of the entry, the databases for the productive models of the suffixal derivation.

ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР МАНІПУЛЯТИВНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена дослідженню гендерного аспекту тактики підвищення значущості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву. З'ясовуються відмінності між експресивами, уживаними різностатевими комунікантами під час здійснення маніпулятивного впливу.

Ключові слова: маніпулятивна стратегія позитиву, тактика підвищення значущості співрозмовника, комплімент, висловлювання, гендер.

Незважаючи на зростаючу кількість мовознавчих студій, у яких з'ясовується специфіка мовлення різностатевих комунікантів, до сьогодні не дослідженими лишаються особливості стратегій і тактик мовленнєвої поведінки чоловіків і жінок, зокрема гендерний аспект маніпулятивної стратегії позитиву — мовної реалізації суб'єктом впливу мети, спрямованої на одержання вигоди чи бажаного результату шляхом повідомлення адресату приємної для нього інформації. Цим зумовлена актуальність вивчення маніпулятивно спрямованих позитивно-оцінних експресивів із позицій гендерних координат спілкування.

Дослідники гендерних відмінностей мовлення відзначають прагнення чоловіків домінувати в бесіді. Специфічними рисами чоловічої мовленнєвої поведінки вважається наполегливість, вимогливість, авторитарність, намагання захопити ініціативу в розмові. Чоловіки частіше, ніж жінки, переривають співрозмовника, стежать за тим, щоб він не відхилявся від теми розмови.

Жінки націлені на гармонійне спілкування. Їхньому мовленню притаманні зацікавленість, увага до комунікативного партнера, доброзичливість, м'якість, делікатність¹, низька категоричність. Жінки більше здатні підтримувати діалог, частіше висловлюють солідарність зі співрозмовником і погоджуються з ним².

Результати гендерних досліджень стратегій увічливості показали, що жінки ввічливіші за чоловіків, більшою мірою дотримуються правил мовленнєвого спілкування³ і надають перевагу стратегіям позитивної ввічливості, тоді як чоловіки частіше послуговуються стратегіями негативної ввічливості, акцентують увагу на засвідченні поваги до статусу співрозмовника⁴.

¹ *Kramer Ch.* Perceptions of female and male speech // *Language and Speech*.— 1977 (Jun).— Vol. 20.— Pt. 2.— P. 157.

² *Herbert R. K.* Sex-based differences in compliment behavior // *Journ. of pragmatics*.— 1990.— Vol. 14. N 2.— P. 193–218.

³ *Мартьянюк А. П.* О реализации принципа вежливости в речи женщин и мужчин // *Вестн. Харьк. ун-та*.— X., 1989.— № 339.— С. 92.

⁴ *Holmes J.* *Women, Men and Politeness*.— London, 1995.— 254 p.

Жінки вживають більше зменшувальних суфіксів, частіше називають комунікативного партнера на ім'я і в цілому роблять більшу кількість контактовстановлювальних мовленнєвих дій⁵. Це зумовлено тим, що жінки вважають себе відповідальними за підтримання міжособових контактів.

Мовлення жінок нормативніше, ніж мовлення чоловіків⁶. Воно відзначається консервативністю, униканням неологізмів, натомість мовні новоутворення виникають здебільшого із суто «чоловічої» ініціативи⁷. Мовленню жінок властива наявність великої кількості емоційно-оцінної лексики, тоді як у чоловічому мовленні оцінна лексика тяжіє до стилістичної нейтральності⁸ та зниженості⁹.

Суть тактики підвищення значущості співрозмовника полягає в повідомленні партнеру позитивної інформації про нього у вигляді компліментів, похвали і схвальних оцінок або вираження позитивного ставлення до нього.

Гіперболізована експресивність, функціонування слів-інтенсивів, вишуканість, ексцентричність, перенасиченість епітетами й метафорами, часте використання вигуків є переважно ознаками жіночого мовлення. Але ці риси характерні й для мовлення чоловіків, які вдаються до здійснення маніпулятивного впливу за допомогою тактики підвищення значущості співрозмовника, напр.:

режисер підлепується до спонсорів: «За істинних творців фільму — його великих героїв, які люблять Україну не лиш до глибини душі, а й до глибини <...> гаманця! За фундаторів фонду! За розквіт вітчизняного кіно!» (Г. Тарасюк); патер хвалить свого духовного сина, який обіцяє взяти на себе всі витрати козацького сотника-перевертня, у чому зацікавлений сам патер: «— Простягти руку ворогові, хамові <...> Винагородити в сто разів за збитки, що заподіяли йому інші!» (З. Тулуб).

Мовленнєва поведінка чоловіків визначається як прозора, жіноча — як завуальована¹⁰. Тому в мовленні представниць жіночої статі непрямі висловлювання частотніші, ніж у мовленні чоловіків.

Однак маніпулятивна стратегія позитиву, як і інші маніпулятивні стратегії, передбачає приховування мовцем мети здійснення впливу, відтак непрямомовлення тут притаманне як жінкам, так і чоловікам, напр.:

1) самотня жінка фліртує з чоловіком: «Чи ви, бува, не той пан, за якого всі заміж хочуть?» (Г. Тарасюк); 2) юнак підтакує бабусі дівчини, яка йому подобається: «— Правду я кажу, Олексійку? — *Хіба ж ви казали коли неправду?*» (В. Захарченко); 3) науковець хоче, щоб лікар-практик інформував наукову лабораторію про результати застосування лікарських рослин: «— Чи варто питати? — кинув Стороженко. — Ми просто зобов'язані це робити. Бо інакше навіть було укладати договір на творчу співдружність між лікарнею і вашим Ботсадом. — *Приємно мати справу з солідними людьми*, — бадьоро відгукнувся Горностай» (В. Гаман).

⁵ Подлегаева О. Г. Понятие мужской и женской речи в теории лингвистики гендерных субкультур // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка : Сер. «Філол. науки». — Луганськ, 2007. — № 8. — С. 92.

⁶ Мартынюк А. П. Знач. праця. — С. 91.

⁷ Jespersen O. Language : Its Nature, Development and Origin. — London ; New York, 1925. — P. 221.

⁸ Подлегаева О. Г. Знач. праця. — С. 94.

⁹ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Розанова Н. И. Особенности мужской и женской речи // Рус. яз. в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. — М., 1993. — С. 122; Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови : когнітивний і гендерний аспекти : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2003. — С. 20.

¹⁰ Tannen D. You just Don't Understand : Women and Men in Conversation. — New York, 1990. — P. 41.

Особливо часто непрямі позитивно-оцінні висловлювання вживаються чоловіками в ситуаціях флірту та ділового спілкування (переважно при звертанні нижчого за посадою чи за соціальним статусом співрозмовника до вищого), напр.:

- 1) Франц залицяється до заміжньої Марини:
«Франц. Та що це з вами, Марино Іванівно? З якої речі ви так боїтеся?
Марина. Никодим мене до вас ревнує.
Франц. Велике диво! Який же чоловік такої жінки не буде ревнувати <...> Ну, сядьмо ж тут, русалочко моя!» (І. Карпенко-Карий);
2) французький посол намагається покращити настрої російській царипі:
«— *Напевне, сусіди подумують, що ви збираєтесь завоювати Туреччину або ж Індію* <...>.
— Отже, петербурзький кабінет, який тепер перебуває на Дніпрі, досить вагомий, якщо може так тривожити сусідів, — різко відказала Катерина.
— *І до того такий малий, всього в декілька дюймів, бо тягнеться від однієї скроні до другої, від перенісся до волосся* <...> *Зате могутній. Щоб монархічна держава була сильна, треба, щоб її величина відповідала здібностям того, хто нею керує*» (Р. Іванчук).

Ф. С. Бацевич відзначає статусну закріпленість мовленнєвих актів (від носія конкретного статусу в певному соціально-культурному середовищі очікують відповідних цьому статусу мовленнєвих актів): «Прерогатива в уживанні прямих експресивів-похвал належить начальнику, підлеглий може висловити лише непрямі компліменти»¹¹. Принцип, якого дотримуються комуніканти, можна сформулювати у вигляді такого постулату: «Ніколи не висловлюйте прямо захоплення або схвалення особі з вищим соціальним статусом». Згідно з вимогами етикету, адресувати прямі компліменти і схвальні висловлювання особам, що мають вище соціальне становище, некультурно.

Жінки непрямі експресиви використовують частіше під час спілкування з чоловіком, ніж з адресатом своєї статі.

Серед мовознавців точиться дискусія щодо гендерної маркованості еліптичних висловлювань: одні вчені вважають їх притаманними чоловічому мовленню (наприклад, В. Г. Александрова¹²), інші — жіночому (О. Єсперсен¹³). Повтори й обірвані конструкції, розчленовані питання й окличні речення однозначно приписують жінкам¹⁴.

Застосовуючи маніпулятивну тактику підвищення значущості співрозмовника, мовці обох статей з однаковою частотністю вживають еліптичні висловлювання, вдаються до повтору й недоводок, напр.:

пан заспокоює наймитів, яким обіцяв за роботу дати сорочки: «Нащо вам свою красу ховати? Це в кого парші або ще якась вада, тому, справді, без сорочки не можна, а вам <...>» (З. Туглуб); актриса хоче вивідати інформацію у своєї колеги-суперниці: «К в я т к о в с ь к а. Я до тебе, моя цяцяна, так прив'язалася, так прив'язалася <...> Так тому правда, що той хапа?» (М. Старицький).

Ставлення до компліментарних висловлювань чоловіків і жінок різне: якщо для чоловіків комплімент є засобом вираження свого захоплення, то жінки за його

¹¹ Бацевич Ф. Лінгвістична генологія : проблеми і перспективи. — Л., 2005. — С. 136.

¹² Александрова В. Г. Структурно-синтаксическое кодирование информации мужчинами и женщинами // Актуальні проблеми металінгвістики : 36. статей за матеріалом III міжнар. наук. конф. : У 2 ч. — Черкаси, 2003. — Ч. 1. — С. 71.

¹³ Jespersen O. Op. cit. — С. 173.

¹⁴ Ibid.

го допомогою долають соціальну дистанцію¹⁵. Існує стереотип щодо жіночої чутливості до компліментів: жінки, на відміну від чоловіків, сприймають компліменти на свою адресу як мовленнєвий засіб вираження схвалення чи заохочення прийнятої суспільством ролі поведінки¹⁶.

Згідно з результатами нашого дослідження, кількість маніпулятивно спрямованих компліментарних висловлювань, мовцем у яких постає особа чоловічої статі, істотно більша порівняно з тими, що висловлюються жінками: 84 % проти 16 %.

Істотне переважання компліментів, висловлених чоловіками для здійснення маніпулятивного впливу, частково можна пояснити тим, що в оцінюванні виявляється прагнення представників чоловічої статі до домінування, лідерства: «Якщо хтось дає позитивну оцінку, то іншого разу він може дати і негативну — сам факт оцінювання передбачає перевагу»¹⁷.

Цікаво, що в англійських культурах найчастіше адресатами й адресантами компліментів виступають жінки, що пояснюється позитивним ставленням представниць жіночої статі до компліментарних висловлювань. Комплімент вважається невід'ємною рисою комунікативної поведінки, орієнтованої передусім на жінок, а також ознакою «жіночої мови»¹⁸. Найчастотнішими є компліменти жінок жінкам, далі в порядку зменшення частотності — компліменти жінок чоловікам і компліменти чоловіків жінкам. Найменшою за чисельністю, на думку вчених, є група компліментів чоловіків чоловікам¹⁹.

Досліджуючи функціонування компліментів у британській та американській лінгвокультурах, мовознавці сходяться на думці, що компліменти, як правило, висловлюються комунікантами на адресу представників протилежної статі²⁰.

У маніпулятивній стратегії позитиву компліменти, адресовані чоловіками чоловікам, домінують над висловлюваннями, адресованими жінкам (71 % проти 29 %), що дає право поставити під сумнів стереотип щодо чоловічої нечутливості до компліментів та їх негативного сприймання²¹.

Показово, що з висловлювань, адресованих чоловіками жінкам, на ситуації флірту припадає лише 38 % (на інші — відповідно 62 %). Це дозволяє зробити

¹⁵ Herbert R. K. Op. cit.— P. 193–218.

¹⁶ Wolfson N. Pretty is as Pretty Does : A Speech Act View of Sex Roles // Applied linguistics.— 1984.— Vol. 5. N 3.— P. 241; Wolfson N. Perspectives : Sociolinguistics and TESOL.— Cambridge, 1989.— P. 172.

¹⁷ Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи.— 5-е изд.— М., 2008.— С. 97.

¹⁸ Двинянинова Г. С., Морозова И. С. Комплимент как коммуникативная стратегия и прагматическая тактика в англоязычном дискурсе (гендерный аспект) // Докл. II междунар. конф. «Гендер: язык, культура, коммуникация». — М., 2002.— С. 118–125.

¹⁹ Wolfson N. The Bulge : a Theory of Speech Behavior and Social Distance // Second Language Discourse : a Text book of Current Research.— Norwood ; New York, 1988.— P. 21–38; Wolfson N. Pretty is as Pretty Does.— P. 236–244; Holmes J. Paying Compliments : A Sex-Preferential Positive Politeness strategy // Journ. of Pragmatics.— 1988.— Vol. 12. N 4.— P. 445–465; Brown P., Levinson S. Politeness : Some universals in language usage.— Cambridge, 1988.— 345 p.; Кокойло Л. А. Комплиментарные высказывания в современном английском языке (структура, семантика, употребление) : Дис. ... канд. филол. наук.— К., 1995.— С. 155–157.

²⁰ Двинянинова Г. С., Морозова И. С. Знач. праця; Морозова И. С. Некоторые особенности речевого акта «комплимент» в англоязычной (британской) лингвокультуре (на материале текстов художественных произведений XX века).— <http://language.psu.ru/bin/view.cgi?art=0069>.

²¹ Леонтьев В. В. Женские комплименты в английской лингвокультуре // Вестн. Волгогр. гос. ун-та : Сер. 2. «Языкознание». — 2001.— Вып. 1.— С. 122; Кокойло Л. А. Знач. праця.— С. 157.

припущення, що в міжгендерній комунікації маніпулювання здебільшого націлене на отримання матеріальної чи іншої вигоди, а флірт часто є лише шляхом до неї. Тому слушною видається думка Л. І. Гришаєвої про те, що «...фактор “гендер” посідає в ієрархії відношень між дискурсивно значущими параметрами не таку високу позицію, як це можна було б припустити, спираючись на прототипне уявлення про комплімент як “лестощі, що говорить чоловік жінці з метою завоювати її симпатію”»²².

Флірт тяжіє до симетрії мовців за віком і соціальним статусом: серед компліментів, висловлених чоловіками жінкам під час здійснення маніпулятивного впливу в ситуаціях флірту, 77 % висловлювань адресуються партнеру, рівному за цими характеристиками (проти 23 % — нерівному). Серед «асиметричних» позитивно-оцінних висловлювань домінують компліменти, адресовані чоловіками співрозмовницям із нижчим соціальним статусом чи посадою і зазвичай молодшим. Флірт чоловіка з жінкою, вищою за посадою / за соціальним статусом або старшою за віком, засвідчують лише приклади з усного мовлення (переважно в парах «учень — учителька», «студент — викладачка»). Матеріал художньої літератури таких прикладів флірту не фіксує.

У маніпулятивних ситуаціях залицяння чоловіки щодо жінок, нижчих за статусом, можуть виявляти фамільярність, напр.:

писар фліртує з молодницею Горпиною: «Ох-ох-ох! Таку *телечку* усякий прийме <...> ще як прийме! То єсть лепортую вам: і жилетку сію моднішню, і штани сії пістрові довгійші застановив би, а *телечки* такої з рук би не випустив» (М. Старицький); пан хоче найняти на роботу вродливу селянку: «— Гарна дівчина, та любить *гедзкатись*, — сказав пан, — ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то, може, ти перестанеш *хвицятись*» (І. Нечуй-Левицький).

Предметом позитивної оцінки в компліментах, які роблять чоловіки жінкам у ситуаціях флірту, постають зовнішність співрозмовниці (52 %), її вміння, здібності, заслуги (13 %), риси характеру (домінують моральні якості) (7 %). 24 % «чоловічих» компліментарних висловлювань дають загальну позитивну оцінку адресату-жінці, 5 % — маркують ставлення мовця до співрозмовниці. Поодинокими прикладами представлені компліменти, які підкреслюють унікальність жінки або стосуються чогось, що має відношення до неї.

Хоча пестлива лексика, повтори, вигуки, висловлювання окличної, питальної й риторично-питальної форми, натяки характеризують переважно жіноче мовлення, у межах реалізації маніпулятивної стратегії позитиву (найчастіше — у ситуаціях флірту) це притаманно й мовленню чоловіків, напр.:

Гострохвостий заспокоює матір дівчини, якій крутить голову: «Горпино Корніївно! *Хіба ж я сліпий? Хіба ж мені баньки більма засліпили? Хіба ж я не бачу, що таке Євфросина, а що таке Оленка? Гай, гай, милий боже!* Вже б говорив хтось другий, а не ви, Горпино Корніївно!» (І. Нечуй-Левицький); коханець матері хоче одружитися на її доньці, щоб не втратити трикімнатну квартиру: «Калістрат Капітонович, узявши Ніночку під руку, провів її до місця і цього разу вже висловив свою похвалу при матері: — *Ох і танцює ваша чудова донечка, дорога Маріамно Харисимівно. Мов ота пушиночка, мов <...>*» (С. Грицьок).

Серед тропів частотністю в «чоловічому» арсеналі художніх засобів відзначаються епітети, метафори, гіперболи та порівняння, напр.:

1) татарин Сафар хоче власкавити бранку-українку: «— Якпі ханум, не бійся! Ми тебе не чіпатимемо. *Ханум — як троянда! А хіба можна псувати квіти в садах аллахових?*» (З. Ту-

²² Гришаєва Л. І. Объект комплимента в гендерном измерении // Докл. I междунар. конф. «Гендер : язык, культура, коммуникация». — 25–26 ноября 1999 года. — М., 2001. — С. 160.

луб); 2) Джеймс домагається прихильності в дівчини-українки: «—Ти мені подобаєшся. Тобто ти мені й так подобаєшся, а тепер іще більше. ... Лондонські дівчата цього не роблять.— Та не може бути. — Ну, роблять, але недостатньо. *Але ти — просто як вишня на торті*» (С. Пиркало).

Зазначимо, що в ситуаціях флірту чоловіки часто послуговуються прийомом запевнення в щирості. Це передусім засвідчують висловлювання, предметом позитивної оцінки в яких є зовнішність співрозмовниці, напр.:

1) «[Голохвостий]: Да ви луччі за самих найкращих панночок; ви просто така ціпонька, що аж слина котиться, — *вірте!*» (М. Старицький); 2) Дорош хоче сподобатися Зоні: «—Ви гарна панна.— Ага, гарна! — відповіла Зоня, але ласкавіше глянула на Дороша. — Ви знаєте, що я на компліменти не щедрий. *Кажу правду*» (О. Маковей).

Пейоративність лексики, фамільярність вважаються рисами, притаманними мовленню чоловіків. Негативно-оцінну або лайливу лексику зафіксовано в маніпулятивно спрямованих висловлюваннях, що передають позитивну оцінку чи маркують прихильне ставлення до адресата, де мовець — особа виключно чоловічої статі, напр.:

1) партизан пан Дулькевич залицяється до власниці пансіонату, яка дала йому та його друзям притулок: «— Я був в Італії ще до війни. Але, *пся кошъч*, ніколи не зустрічав такої чарівної жінки, як ви пані Грачіолі!» (П. Загребельний); 2) Гнат хоче повернути втрачену кохану: «Гнат. То знайдеш Івана?

Варка. Атож. Сохнуть не буду!

Гнат. *На біса* і в город їздить, і до панича найматься <...> Така молодиця тільки сліпого не приворожить. Ти б тут пошукала» (І. Карпенко-Карий).

У нефліртових ситуаціях домінують експресиви, у яких чоловік-адресант і жінка-адресат однакові за віком, статусом і посадою (57 % порівняно з 43 % експресивів, що наявні за «асиметричної» інтеракції). Причому типовою є асиметрія різностатевих комунікантів за статусом чи посадою: чоловіки частіше адресують компліменти жінкам, що займають нижчий щабель у соціальній ієрархії, ніж вищим за них за посадою / за соціальним статусом. Так, у нашій робочій картотеці зафіксовано вдвічі більшу кількість прикладів висловлення компліментів на адресу жінки чоловіком, який має вищий соціальний статус порівняно із співрозмовницею, ніж тих, у яких мовець стоїть на нижчій соціальній сходинці.

Вікова асиметрія інтерактантів різної статі в ситуаціях маніпулювання, що не передбачають флірту, не є яскраво вираженою.

У тих випадках, коли чоловік-маніпулятор не націлений на флірт зі співрозмовницею, предметом позитивної оцінки стають її зовнішність (23 %), ділові якості, заслуги, вміння, таланти (18 %), діти, майно чи об'єкти, що якимось її стосуються (14 %), розум (12 %), риси характеру, переважно моральні якості (9 %). Компліментарні висловлювання, що дають загальну позитивну оцінку адресатові жіночої статі, становлять 20 %, а ті, які маркують унікальність чи потрібність співрозмовниці, — 4 %. Лише одним прикладом представлені компліменти щодо національної належності адресата жіночої статі.

Результати аналізу підтверджують думку В. В. Леонтьєва про те, що «компліменти на адресу жінок із приводу їх майстерності говорять чоловіки вищого соціального статусу, які мають (через статусну перевагу) право висловити схвалення чи дати оцінку поведінці підлеглих жінок»²³. Наприклад:

1) директор пропонує роботу вродливій молодій жінці: «— Ну, все! Годі, годі! *Бачу, що ви людина освічена, маєте власну думку і вільно розмовляєте на будь-яку тему. Це добре. Фа-*

²³ Леонтьев В. В. Зазнач. праця.— С. 122.

хвіць ви молодий і, сподіваюся, досі відкритий для нової інформації, бо вчитися в нашій справі треба багато чого. Поки що гарантією вашого знання іноземних мов є диплом» (Л. Баграт); 2) директор хоче перевести підлеглу на інше робоче місце: «— Вітаю із святом, Софіє Андріївно, вітаю! Як відпочили? Як сім'я? Але я про інше. Є така думка, — він указав перстом угору, — вам треба рости. Ви молодий перспективний кадр» (Л. Романчук).

Отже, як і в ситуаціях флірту, позитивно-оцінні висловлювання чоловіків на адресу жінок у нефліртових ситуаціях здійснення маніпулятивного впливу зосереджуються на зовнішності представниць жіночої статі (щоправда, порівняно із ситуаціями флірту їх удвічі менше), напр.:

1) чоловік похилого віку звертається до працівника бібліотеки, своєї ровесниці: «— *Красунечко, чи можна мені побільше бланків?*» (з усного мовлення); 2) Каленик просить дівчат допомогти йому дістатися до своєї хати:

«Каленик. О? А де ж моя хата? Чорт його й пійма <...> Танцюють бісові хати <...> Мов п'яні <...>

Перша дівчина. Показати вам, дядьку, вашу хату?

Каленик. Покажіть, мої молодички гарнесенькі!» (М. Старицький).

Компліменти щодо зовнішнього вигляду в ситуаціях, що не передбачають флірту (як, до речі, і в ситуаціях флірту), жінкам зазвичай висловлюють чоловіки, однакові з ними за віком і статусом чи посадою (59 %). Прикладів компліментів щодо зовнішності, висловлених значно молодшим чоловіком старшій за віком жінці в нефліртових ситуаціях, нами не зафіксовано.

Компліменти чоловіків на адресу жінок, які обіймають вищу посаду чи мають вищий соціальний статус, часто містять урочисті слова. Тут не спостерігаємо порушення мовних норм і немає слів із суфіксами зменшеності. Такі висловлювання рідко оформлені питальними чи риторично-питальними реченнями. Обірвані структури для нефліртових ситуацій здійснення маніпулятивного впливу також не характерні. Мовлення чоловіків-маніпуляторів, адресоване жінкам, вищим за статусом чи посадою, відзначається й насиченістю художніми тропами, серед яких домінують епітети, метафори та гіперболи. Компліменти, висловлювані чоловіками жінкам, нижчим за посадою чи за соціальним статусом і значно молодшим, часто містять пестливі форми, зменшені варіанти імен тощо.

Жінки компліментарні висловлювання адресують здебільшого чоловікам: 68 % компліментів, у яких мовець — жінка, висловлені на адресу представників сильної статі. Але лише 28 % із них припадає на ситуації флірту.

У ситуаціях флірту, де адресантом постає жінка, як і в ситуаціях із мовцем чоловічої статі, спостерігається симетрія комунікантів за віком та статусом. Так, зібраний матеріал показує, що у фліртових ситуаціях здійснення маніпулятивного впливу 91 % висловлювань жінки адресують рівному за статусом і віком партнеру та 9 % — нерівному.

Якщо для «чоловічої» стратегії флірту за вікової чи статусної асиметрії комунікантів характерне домінування компліментів, висловлюваних вищим за посадою й старшим чоловіком нижчій за посадою / за статусом співрозмовниці, то в «жіночій» фліртовій стратегії статусна нерівність не спостерігається. Натомість тут наявні компліменти молодшим чоловікам. Приклади адресування компліментарних висловлювань у ситуаціях флірту жінкою чоловіку, який обіймає вищу посаду чи має вищий соціальний статус, у нашому матеріалі відсутні.

Порівняно з «чоловічими» компліментами жінкам компліменти, висловлювані жінками чоловікам із метою здійснення маніпулятивного впливу в ситуаціях флірту, характеризуються відсутністю чи незначною кількістю пест-

ливих слів, зменшених варіантів імен, художніх тропів. Типовими тут є компліменти-натяки, непрямі компліменти, компліменти-недоговорювання:

1) Віра хоче сподобатися завідувачу клубу Миколі: «— Друзі мої, та ви ж гарно співаєте! — похвалив їх (хористів-ентузіастів. — *І. Ш.*) Микола (завклубом, що акомпанував. — *І. Ш.*).— Під таку музику й співається легко, — сказала Віра. Щоби її ще й досі палали» (В. Захарченко); 2) молода незаміжня журналістка прийшла до полковника-пенсіонера взяти інтерв'ю: «— Йой, один антикваріат, як в музеї! Та де! Такого і в музеї нема! *І як це ви один серед такого добра, чи не скучно, може б вам квартирантку, молоду, гарячу, —* молодичка грайливо повела плічками, завиляла задком, заморгала очками-брівками, — генерал мені сказав, що ви <...> удівець?» (Г. Тарасюк).

У тематичному плані «жіночі» компліменти на адресу чоловіків у ситуаціях флірту фокусуються на рисах характеру співрозмовника (22 %), його моральних якостях (19 %), професійній майстерності, вміннях, заслугах (16 %), розумових здібностях (13 %), зовнішності адресанта (6 %). 12 % компліментів, які говорять жінки чоловікам у фліртових ситуаціях, дають загальну позитивну оцінку співрозмовнику, 12 % — характеризують його вік і досвід.

У ситуаціях здійснення маніпулятивного впливу, що не передбачають флірту, теж домінують висловлювання, адресовані мовцем-жінкою партнеру чоловічої статі, рівному за статусом / посадою чи віком (60 % порівняно із 40 %). При взаємодії різностатевих партнерів, неоднакових за віком, статусом чи посадою, де мовцем постає жінка, закономірностей щодо адресації висловлювань не спостерігається.

Як свідчать результати дослідження, жінки-маніпулятори не порушують правила етикету, відповідно до якого позитивне оцінювання зовнішності чоловіка, вищого за статусом, особливо під час ділового спілкування, вважається некультурним.

Аналіз зібраного матеріалу дозволяє говорити про гендерну закріпленість тематики маніпулятивно спрямованих компліментарних висловлювань: жінкам частіше роблять компліменти стосовно їхньої зовнішності, а чоловікам — щодо дій чи їх результатів. Це пояснюється різницею в ціннісних орієнтаціях: для жінок соціально значущою є зовнішня привабливість, тоді як для чоловіків важливіші здібності та ділові якості.

Кількість експресивів, адресованих жінками жінкам, є порівняно невеликою в тактиці підвищення значущості співрозмовника (не перевищує 32 % висловлювань мовця жіночої статі). Тут спостерігається асиметрія жінок-комунікантів за віком і / або соціальним статусом, посадою. Старші за віком жінки частіше позитивно оцінюють молодших співрозмовниць. Нижчі за посадою / за статусом комунікантки майже в чотири рази частіше дають позитивну оцінку вищим за цим критерієм партнерам по інтеракції.

Предметом позитивної оцінки в маніпулятивно спрямованих висловлюваннях, адресованих жінками жінкам, є ділові якості співрозмовниці, її здібності, виконання певних дій (41 %), зовнішність (24 %; старші мовці частіше дають оцінку зовнішності молодшої співрозмовниці), інтелектуальні якості (14 %; простежується переважання компліментів, висловлених нижчими за статусом чи посадою вищим, старшими — молодшим співрозмовницям), моральні якості (14 %), діти партнерки по інтеракції (8 %).

Співрозмовниці старшого віку щодо значно молодших використовують песливі форми імен, звертань, номінацій адресата та їх поширювачів. Нижчі за по-

садою / за статусом жінки, звертаючись до вищих за цими характеристиками співрозмовниць, часто послуговуються врочистою лексикою, штампами офіційно-ділового стилю.

Л. І. Ключко, дослідивши соціолінгвальні особливості функціонування похвальних висловлювань в англomовних країнах, помітила культурно зумовлену ознаку: переважання схвальних відгуків осіб обох статей щодо здібностей та успіхів у тому чи іншому виді діяльності²⁴. Підсумки дослідження, здійсненого на матеріалі української мови, підтверджують цю закономірність, але вона не свідчить про велике значення конкурентоспроможності та ділових якостей у суспільстві, як у британській чи американській культурах, а зумовлена специфікою маніпулятивного впливу, спрямованого передусім на одержання вигоди від співрозмовника — використання його для підвищення свого соціального статусу чи покращення матеріального становища.

Зіставивши результати мовознавчих студій позитивно-оцінних висловлювань різних жанрів у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві, доходимо висновку, що компліменти і похвали відмінні й за гендерним параметром: адресантами похвал частіше виступають чоловіки, ніж жінки²⁵. У маніпулятивній стратегії позитиву про цю відмінність говорити не доводиться через істотне переважання позитивно-оцінних висловлювань, адресатом і адресантом у яких є чоловіки.

Отже, здійснений аналіз гендерного аспекту маніпулятивної тактики підвищення значущості співрозмовника не суперечить думці про те, що «гендерні стереотипи мовленнєвої поведінки є відображенням диференціації соціальних ролей чоловіка і жінки, які, проте, можуть коригуватися в той чи інший бік під впливом професійної чи якоїсь іншої необхідності»²⁶.

Подальше дослідження значущості статусної ієрархії та вікових характеристик учасників маніпулятивно маркованих комунікативних ситуацій дозволить скласти повніше уявлення про соціокомунікативні особливості маніпулятивної стратегії позитиву.

(Тернопіль)

I. Y. SHKITSKA

THE GENDER DIMENTION OF MANIPULATIVE DISCOURSE

The article is devoted to research of gender aspect of the tactics of raising the interlocutor significance in the context of manipulative positive strategy. There are investigated differences between expressions, used by interlocutors of different sexes while the manipulative influence is realized.

Key words: manipulative strategy of positive, tactics of raising the interlocutor significance, compliment, utterance, gender.

²⁴ Ключко Л. И. Высказывания похвалы в коммуникативно-деятельностной парадигме общения (на материале английского языка) : Дис. ... канд. филол. наук.— Сумы, 2003.— С. 114.

²⁵ Там же.— С. 103.

²⁶ Серова И. Г. Гендерные стратегии речевого поведения и проблемы самоидентификации // Язык как функциональная система : Сб. науч. ст.— Тамбов, 2001.— С. 155.

ПРЕДИКАТНО-АКТАНТНІ ПОЛЯ В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ: ПРИНЦИПИ СТРУКТУРУВАННЯ _____

У статті сформульовано загальні принципи структурування предикатно-актантних полів як різновиду семантичних полів. Предикатно-актантні поля складаються з предикатної та актантної зон, кожна з яких має ядро і периферію. В актантну зону включаються тільки ті суб'єктні та об'єктні актанти, які, як і дієслова, відображають у своїй семантичній структурі інваріант поля. Розширено межі актантної зони шляхом виокремлення допоміжної зони з необлігаторними актантами, які опосередковано пов'язані з тою чи тою ситуацією і мають релевантну для мовця інформацію. На матеріалі російської мови докладно описано конфігурацію і структуру субполя з ядром *принести 2* «привести на світ потомство (про тварин)», яке є частиною семантичного поля з інваріантом «дати життя кому».

Ключові слова: семантичне поле, предикатно-актантне поле, семантичний інваріант поля, субполе, актантна зона поля.

Початок розвитку теорії поля заклали насамперед праці німецьких мовознавців — Й. Тріра, Л. Вайсгербера, Г. Інсена, Р. Мейєра, В. Порцига та ін. Основні етапи розвитку теорії поля оглядово описані в дослідженнях Л. М. Васильєва, Ю. М. Караулова, А. І. Кузнецової, С. Г. Шафікова, Г. С. Щура. Зацікавленість лінгвістів теорією поля не зменшується, навпаки — на сьогодні накопичено достатньо багатий досвід у дослідженні семантичних полів. У той же час продовжує зростати кількість праць, які демонструють різноманітні варіанти практичного застосування польового підходу до аналізу лексичного матеріалу (В. П. Абрамов, З. В. Беркетова, О. В. Бондарко, И. В. Буйленко, А. А. Бурячок, В. Г. Гак, В. Б. Гольдберг, В. Н. Денисенко, П. М. Денисов, М. В. Жуйкова, Н. Ф. Клименко, А. М. Кузнецов, О. Л. Ляпичева, А. В. Моргун, В. П. Мусієнко та ін.).

Крім власне семантичних полів, у лінгвістиці прийнято виділяти морфосемантичні, асоціативні, граматичні та синтагматичні поля¹. Так, синтагматичні поля пов'язані з ім'ям В. Порцига. На думку вченого, слова, які входять в одне словосполучення, часто мають спільні семантичні ознаки, тобто між компонентами словосполучення існує не тільки граматичний, а й смисловий зв'язок (наприклад, *ржать* та *лошадь*, *цвести* та *растение*). Такі пари слів В. Порциг назвав також «елементарними семантичними полями», вважаючи при цьому, що подібні зв'язки встановлюються щонайменше між двома словами². Для позначення семантичної залежності, яка існує, наприклад, між дієсловом та іменником із значенням суб'єкта дії (агенса) (*лаеть* — *собака*), дієсловом та

¹ Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 381.

² Косериу Э. Лексические солидарности // Вопр. учебной лексикографии. — М., 1969. — С. 97.

іменником із значенням об'єкта дії (*рубить — дерево*), дієсловом та іменником із значенням засобу (знаряддя, інструмента) або органу (*идти — ноги, слышать — ухо*)³, дослідник запропонував термін «значущі смислові зв'язки» («сутнісні зв'язки значень»). Е. Косеріу визначив такі зв'язки як «лексичні солідарності». Вони ґрунтуються на законі семантичного узгодження одиниць, у значенні яких є спільні повторювані семи. За Е. Косеріу, «лексична солідарність — це орієнтоване ставлення. Наприклад, смисловий зміст слова *дерево* (*Baum*) входить до семантики слів *рубати*, *валити* (*fällen*), але не навпаки, аналогічно поняття *зуб* (*Zahn*) домислюється в значенні дієслова *кусати* (*beißen*), але не навпаки»⁴.

Цей же аспект розвиває І. М. Кобозева. Дослідниця виділяє в семантичному полі кореляції семантичної похідності, тобто такі кореляції, які включають слова, часто пов'язані словотвірним зв'язком між похідною і твірною основами. До них, як зазначає І. М. Кобозева, належать, наприклад, актантні кореляції: дія — суб'єкт дії (*слухать — слушатель*), дія — об'єкт дії (*боготворить — кумир*)⁵. Особливо цікавим є словотвірний суплетивізм. Різноманітні кореляції семантичної похідності, що спостерігаються при словотвірному суплетивізмі, описані в праці Ю. Д. Апресяна «Лексична семантика». Дослідник, зокрема, зазначає, що «словотвірний суплетивізм особливо характерний для назв дитинчат, як-от *собака — щенок* (пор. *лев — львенок*)...»⁶. Виділені групи анімалізмів можуть бути доповнені конкретними актантними кореляціями «дія — суб'єкт дії», причому той чи той суб'єкт-анімалізм є як спеціалізованим стосовно процесу народження дитинчати, так і таким, що варіюється, пор.: *ягниться — овца* (*овца — ягненок*); *пороситься — свинья* (*свинья — поросенок*); *жеребиться — кобыла* (*верблюдица, ослица*) (*кобыла — жеребенок*, але *верблюдица — верблюжонок, ослица — осленок*) та ін.

Суб'єктні та об'єктні актанти, представлені в семантиці дієслова тематично обмеженим набором слів та спеціалізовані щодо дії, позначеної дієсловом, отримали назву включених (інкорпорованих)⁷. Предикати, зорієнтовані на референтно-таксономічні класи імен суб'єктів, Ф. С. Бацевич назвав функціонально-ономасіологічними. Саме функціонально-ономасіологічні групи слів, на думку дослідника, служать «виразниками системної організації лексичного компонента мовленнєвої діяльності»⁸. Ф. С. Бацевич визначив лінгвістичний статус функціонально-ономасіологічних груп та розкрив співвідношення між ними і семантичними полями.

Важливою характеристикою поля є його категоріальна специфіка. Так, залежно від природи вихідної одиниці, зазначає Л. О. Новиков, «можна виділити категоріальні типи поля: процесуальні (наприклад, 'передавання' з домінантою

³ Васильев Л. М. Теория семантических полей // Вопр. языкознания. — 1971. — № 5. — С. 112.

⁴ Косеріу Э. Знач. праця.

⁵ Кобозева И. М. Лингвистическая семантика : Учебник. — М., 2000. — С. 106.

⁶ Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 169.

⁷ Серед розвідок у цьому напрямі див., наприклад: Михайлова О. А. Глаголы со специализированными предметно-субъектными семами в современном русском языке : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Свердловск, 1985. — 17 с.; Москвин В. П. Семантика и синтаксис русского глагола. — К., 1993. — 245 с.; Плотникова А. М. Русские глаголы с включенной актантной рамкой: лексико-семантическое и денотативное пространство : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Екатеринбург, 1997. — 17 с.

⁸ Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. — Л., 1997. — С. 66.

дієсловом), предметні ('засоби транспорту' — з іменником), ознакові ('краса' — з прикметником) та ін»⁹.

Загальновизнаним у лінгвістиці є той факт, що дієслово відіграє істотну роль у структуруванні та систематизації лексичного складу мови, семантично притягує до себе і вибудовує в певну систему більшу частину іменної лексики, незалежно від її словотвірних зв'язків, установлюючи з нею певні функціонально-семантичні відношення (Ю. Д. Апресян, Р. М. Гайсина, І. О. Мельчук, Д. М. Шмельов).

На думку Д. М. Шмельова, «функціонально значуще слово (пор. *порох*, *ядро*) має недвозначну співвіднесеність з певною дією»¹⁰, відповідно — з дієсловом або дієслівним словосполученням: *топор* — *рубить*, *молоток* — *забивать гвозди* тощо. Таким чином, «функціональний семантичний елемент», що входить у зміст багатьох конкретних іменників і відображає функціональну орієнтованість позначуваних предметів, відіграє істотну роль у міжчастиномовному дієслівно-іменному угрупованні словника.

Існування в мові функціональної залежності — тяжіння слів актантної семантики до відповідних предикатів — зумовлює розширений підхід до формування семантичних полів, пов'язаний з тим, що до одного поля входять не лише дієслова, а й актанти, які визначають учасників конкретних ситуацій.

Такі поля Р. М. Гайсина визначила як міжчастиномовні; для них характерна розгалуженість складу, різноманітність семантичних зв'язків і відношень. Дослідниця виділяє три їх основні типи — з ад'єктивним, нумеральним і дієслівним ядром. Семантичне поле з дієслівним ядром Р. М. Гайсина назвала предикатно-актантним полем, яке включає: «а) дієслівні і субстантивні назви ситуацій ... б) назви учасників (актантів) ситуацій ... в) назви ознак окремих елементів і учасників цієї ситуації»¹¹.

Актантну структуру семантичного поля аналізує В. П. Абрамов, відзначаючи, що «кожне з полів, якщо його розглядати у функціональному плані, має певний набір актантів, співвідношення яких і дає уявлення про актантну структуру поля»¹². На думку дослідника, «аналіз синтагматики семантичного поля передбачає не тільки строгий облік характерної формули вживання його одиниць, а й послідовну інтерпретацію основних актантів поля, семантичну узгодженість одиниць усередині кожного класу»¹³. Семантичне поле розглядається автором як система семантичних та погоджувальних класів, які виділяються на підставі взаємодії типів дієслів і класів об'єктів. Узгоджувальні класи, на думку В. П. Абрамова, відображають власне синтагматичний вимір поля як комплексної системно-функціональної одиниці. Побудова полів, таким чином, здійснюється в напрямку «текст > система».

Зупинимося на семантичному змісті суб'єкта та об'єкта. Досліджуючи актантну структуру поля, В. П. Абрамов виділяє суб'єкти універсального і специфічного типу: «Перші є немаркованими суб'єктами і можуть вільно поєднуватися, узгоджуватися семантично з будь-якими предметами семантичного поля: *люди, родители, дети, они... готовят обед, строят дом, вытачивают детали*,

⁹ Новиков Л. А. Эскиз семантического поля // Новиков Л. А. Избранные труды. Эстетические аспекты языка.— М., 2001.— Т. 2.— С. 554–555.

¹⁰ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка).— М., 1973.— С. 238.

¹¹ Гайсина Р. М. Межчастеречные семантические поля // Исследования по семантике.— Уфа, 1988.— С. 34.

¹² Абрамов В. П. Семантические поля русского языка.— М. ; Краснодар, 2003.— С. 126.

¹³ Там же.— С. 129.

пишут музыку... Другі як марковані суб'єкти закріплюються у своєму вжитку за цілком певними предметами, вступаючи з ними у вибірковий зв'язок, який визначається мовною функцією, засобами її поверхневої "реалізації": *Токарь вытачивает деталь; Композитор сочиняет музыку; Сталевар плавит сталь...*¹⁴.

У той же час «об'єктом семантичного поля може бути позначення будь-якого предмета (пор. семантичне поле "передавання"), який виступає в чистому вигляді як неспеціалізований об'єкт передавання ... Дієсловами, що позначають передавання спеціалізованого об'єкта, можуть бути дієслова дарування ... Змістом передавання тут є подарунок»¹⁵.

У наведеному висловленні В. П. Абрамова сумнівною видається теза про те, що об'єктом семантичного поля «передавання» може виступати будь-який предмет. Справді, всі об'єкти при поєднанні з дієсловом *дарить* актуалізують сему 'подарунок'. Однак цей випадок є нетиповим для відношень «дієслово — актанти», оскільки поза синтагмами спеціалізованими об'єктами є лише лексеми *подношение, подарок і презент*, які реалізують поряд із назвою поля його семантичний інваріант. Зазначимо, що універсальні актанти для предикатно-актантного поля нас не цікавлять, оскільки вони є тривіальними.

Можна констатувати, що лінгвісти зробили цінні спостереження у сфері предикатно-актантних полів, у той же час багато питань залишилися невирішеними: не було проведено комплексного дослідження актантів, що передають семантичний інваріант поля, не запропоновано несуперечливих критеріїв розподілу одиниць у межах поля; не уточнено конфігурації предикатно-актантних полів.

У нашому розумінні предикатно-актантне поле не є системою узгоджувальних класів, і в межах лексичної множини ми не вибудовуємо дієслівних синтагм. Однак синтагматична взаємодія дієслів і спеціалізованих актантів ураховується при визначенні ядра поля і ранжируванні предикатів.

Предикатно-актантне поле складається з двох фрагментів — предикатного і актантного, кожний з яких має власну конфігурацію. Ми врахували градацію ядра і периферії в семантичному полі, запропоновану представниками Воронежської лінгвістичної школи, проте уточнили конфігурацію поля і виробили критерії віднесення лексичних одиниць до тієї чи іншої частини поля.

Так, предикатний фрагмент поля складається з ядра (предиката і фраземи), колоядерної зони, периферії (ближчої, дальшої та крайньої) і маргінальної зони, яка включає лексичні одиниці, що реалізують семантичний інваріант поля лише в умовах певного контексту. Актантний фрагмент поля представлений ядром, колоядерною зоною, периферією (ближчою, дальшою та крайньою), допоміжною зоною, до якої входять необлігаторні актанти, і маргінальною зоною. У допоміжній зоні фіксуються актанти, які реалізують семантичний інваріант поля, але меншою мірою. Необлігаторні актанти лише посередньо пов'язані з певною ситуацією, однак містять релевантну для носія мови інформацію.

Ядро становить загальноновживаний, нейтральний, високочастотний предикат, семантика якого чітко відображає інваріант поля. До колоядерної зони входять одиниці, що мають ознаки ядерних, але не збігаються з ними з погляду актантної рамки; вони ширші за референцією, як правило, складніші за морфологічною структурою і мають менші дериваційні можливості.

¹⁴ Там же. — С. 130.

¹⁵ Абрамов В. П. Знач. праця. — С. 132–133.

Конституентами ближчої периферії є дієслова та їхні похідні, які реалізують семантичний інваріант поля, так би мовити, в чистому вигляді, тобто не мають змін у сигніфікативному компоненті значення, у них або зовсім не представлений прагматичний компонент, або спостерігаються мінімальні зміни в прагматиці слова. Ближча периферія охоплює віддієслівні субстантиви транспозиційного типу, таким чином, предикативну частину поля можуть становити одиниці різних граматичних парадигм. На дальшій периферії розташовуються одиниці, які мають зміни в сигніфікативному компоненті, не належать до загальноновживаних (наприклад, відбивають розмовний або книжний реєстри), є нейтральними. Крайню периферію заповнюють незагальноновживані одиниці, обмежені у своєму функціонуванні просторічним, діалектним і соціальним середовищем, не нейтральні (експресивно забарвлені і / або оцінні); ці одиниці мають зміни в сигніфікативному компоненті і належать до пасивної лексики. Важливо зазначити, що одиниці крайньої периферії мають одну або кілька ознак.

При побудові предикатної і актантної зон послідовно враховується дериваційний чинник: до поля залучаються похідні не тільки від окремих семем, а й від синонімів, фразем і стійких словосполучень. Зазначимо, що дериваційний підхід до побудови семантичних полів та ідеографічних класифікацій плідно використовується в україністиці.

Розглянемо основні принципи побудови предикатно-актантного поля на прикладі субполя з ядром *принести 2* «привести на світ потомство (про тварин)» у російській мові. Це субполе є частиною широкого поля з інваріантом «дати життя кому». При конструюванні субполя використовувалися різні тлумачні словники російської мови, довідкові видання, інтернет-ресурси та Національний корпус російської мови. Значення лексичних одиниць наводяться за «Словником російської мови» за ред. А. П. Євгенєвої.

Інваріантне значення «привести на світ потомство (про тварин)» передають такі дієслова: *принести 2*, *родить 2* «дати (давати) життя кому-н. шляхом пологів, привести (приводити) на світ подібних до себе (про тварин)», *плодиться 1* «розмножуватися, заводити численне потомство», *размножиться / размножаться* «розплодитися, розвестися», *развестись* «розплодитися, розмножитися у великій кількості», *метать 4* «народжувати, приводити потомство (про рибу, що викидають ікру)», *метать 4 // А* «народжувати, приводити потомство (про живородних рибу)», *метать 4 // В* «народжувати, приводити потомство (про деяких інших тварин)», *нереститься* та *нерестовать* «метати та запліднювати ікру», а також фразема *произвести на свет* «народити». Усі ці одиниці перебувають на різній відстані від центра поля.

При визначенні ядерного предиката субполя враховувався передусім синтагматичний критерій — здатність сполучатися з виявленими об'єктними актантами: а) гіперонімом *детеныш*; б) гіпонімами, що називають дитинчат тварин: *козлёнок*, *котёнок*, *поросёнок*, *телёнок*, *ягнёнок* та ін.; в) гіперонімами, які реалізують збірне значення, — *потомство* «молоде, нове покоління щодо старшого, до батьків», *приплод 1* // «потомство», *помёт 2* «одноразовий приплід деяких тварин», *выводок* «дитинчата, виведені однією самкою, які тримаються разом». З виділених предикатів тільки семема *принести 2* не має обмежень щодо об'єктної сполучуваності, тому саме її ми вважаємо ядром субполя. Колоядерну зону субполя формують предикати *родить 2*, *рожают*, а також фразема *производит / произвести на свет*. Для предиката *родить 2* характерна сполучуваність з іменами різновиду (а) і (б). Із списку (в) дієслово сполучається лише із субстантивом *потомство*, пор.: «Ученые по-

местили пары грызунов по отдельным клеткам, дали им спариться, выносить и *родить потомство*» (<http://sbio.info>). Фразема *произвести на свет* розподіляє свою семантику в бік імен групи (а) і (б), з імен групи (в) сполучається із субстантивами *потомство* і *приплод*, пор.: «Ежегодно в Белом море собираются тысячи тюленей, чтобы *произвести на свет потомство*» (<http://www.youtube.com/watch>). Ця фразема сполучається також з гіперонімом *малёк*, однак не поєднується з гіперонімом *молодь*.

Ближчу периферію субполя формують субстантивні похідні від предиката *родить* — *роды* та *рождение*, які зберігають процесуальне значення мотиватора, а також одновалентні дієслова-гіпоніми із заповнюваною суб'єктною позицією та їхні похідні. Предикати об'єднуються в компактну лексико-семантичну групу, представлену словотвірним типом «мотивувальний іменник із значенням малюка тварини + конфікс (-и-...-ся)»: *жеребиться* «народжувати лоша (про кобилу, ослицю, верблюдицю)», *пороситься* «народжувати поросят (про свиню)», *тели́ться* «народжувати теля (про корову, а також самку оленя, лося та деяких інших тварин)», просторічне *щениться* «народжувати цуценят (про собаку, вовчицю, лисицю)», *ягниться* «народжувати ягнят (про вівцю)», *котиться 1* «народжувати кошенят (про кішку)», *кролиться* «народжувати кроленят».

У результаті морфологічної деривації утворюються похідні з результативною семантикою: *ожеребиться*, *оягниться*, *опороситься* та ін. Дієслово *тели́ться* сполучається також із префіксом *рас-*. Дієслова мотивують віддієслівні іменники з процесуальною семантикою: *щениться* — *щенение*, *ягниться* — *ягнение*, *опороситься* — *опорос*, *окотиться* — *окот*, *отелиться* — *отёл*, *растелиться* — *растёл*, однак *жеребиться* — *выжеребка*.

До дальшої периферії субполя входять похідні від предиката *родить*: а) дієслівні — розм. *народить 1* «породити, привести на світ зазвичай у великій кількості» та прост. *разродиться 2* «розмножуватися, розплодитися», б) іменні (композиції-терміни) — *живорождение*, *яйцeroждение*, *яйцеживорождение*; похідні зворотні дієслова — розм. *плодиться 1* «розмножуватися, заводити численне потомство», *размножаться 2* «приводити собі подібних (про тварин)» та їхні похідні — *расплодиться*, розм. *наплодиться*, *размножение*, *расплод* («Термин “расплод” обычно употребляют для обозначения яиц, личинок и куколок, которые еще не вышли из ячеек сота. Сюда относятся также молодые пчелы, готовые появиться из ячеек» (<http://fermer02.ru>); похідні дієслова-гіпоніми, утворені за допомогою конфікса *о-...-и*: прост. *ожеребить* «народити (лоша, дитинча; про кобилу, ослицю, верблюдицю)», прост. *ощенить*, *отелить*, які, згідно з Національним корпусом російської мови, є низькочастотними одиницями; похідні *новотёл* «перше або чергове отелення», *первотёл* «перше отелення корови»; дієслово *метать 4* і його похідні *выметать*, *пометать*, *отметать*, *вымет*, *метание*, *икромет*, *икрометание*; дієслово *метать 4 // А* «народжувати, приводити потомство (про живородних риб)» та його похідні *выметать*, *отметать*, *вымет*, *метание*, *метка*; похідні дієслова *нерестовать*, *нереститься*, *отнерестовать*, *отнереститься*; *метать 4 // В* і його дериват *пометать 3* «привести потомство, народити (про деяких тварин)». Крайню периферію субполя утворюють предикат *вывести 5* та його похідні *вывод*, *выводка*, *выведение*. Це дієслово, за «Словником російської мови», має спеціалізований суб'єкт — *птицы*: *вывести птенцов*, *вывести цыплят*. Однак фактичний матеріал свідчить про те, що суб'єктно-об'єктні зв'язки предиката можуть бути й іншими. При варіюванні суб'єктних актантів спостерігається фразеологічна зв'язаність з об'єктним актантом *потомство*, який входить до групи назв (с). Пор.: «Почти всю

свою жизнь угорь проводит в пресной воде, но для того, чтобы вывести потомство, мигрирует в море, преодолевая огромные расстояния до 8000 км» (<http://zdorovja.com.ua>); «У волков нет норы, за исключением того логова, где волчица выводит потомство» (<http://odvestnik.com.ua>).

Маргінальна зона розташовується на межі предикатної частини субполя. До неї входить, наприклад, дієслово *плодоносить*, яке вживається в контекстах у значенні «народжувати (про тварин)», пор.: «Считают, что у тихоокеанского моржа ежегодно плодится около 5% самок. Большинство самок *плодоносит* один раз в три или даже четыре года» (<http://dino.rasdva.ru>).

Актантна зона субполя характеризується тим, що окремі дієслова чи групи дієслів можуть мати свої спеціалізовані суб'єктні і / або об'єктні актанти, які пов'язані з предикатами семантично чи дериваційно. Актанти об'єднуються на основі синонімічних, гіпонімічних та епідигматичних зв'язків. До актантної зони входять не лише іменники, а й ад'єктиви, які характеризують носіїв ознак — суб'єктів як учасників тих чи інших ситуацій, а також розчленовані одиниці найменування — сталі сполучення та словосполучення, що заповнюють лакуни гіпонімів.

1. Актантна зона для предикатів *принести 2*, *родить 2* та *телиться*, *жеребиться*... Ядро суб'єктної зони утворюють гіпероніми-синоніми *мать 2* «самка щодо своїх дитинчат» і *самка*. Близьку периферію зони становлять субстантив сука «самка домашньої собаки, а також інших тварин сім. псових»; частина похідних від синонімів *мать 2* і *самка*: *матка 1* «самка-плідниця у тварин», *самка-производительница*; гіпоніми: *коза*, *корова*, *крольчиха*, *овца*, *свинья* та ін. Дальша периферія зони представлена не загальноживаними (кн., с.-г.) похідними від синоніма *матка 1*: *верблюдоматка*, *козоматка*, *конематка*, *кроликоматка*, *муломатка*, *овцематка*, *свиноматка*, *якоматка*; гіпонімами-словосполученнями з компонентом *самка*: *самка овцебыка*, *самка яка* та ін.; гіпонімами-словосполученнями з компонентом *самка* і номенклатурою (пор.: «Три самки канадского лесного бизона впервые отелились в Якутии». — <http://subscribe.ru>); номенклатурою («Совсем недавно, например, прямо на глазах у восторженных зрителей *ожеребилась лошадь Пржевальского*». — <http://veterinas.chat.ru>); ад'єктивними композитами-термінами: *живородящий* «який дає потомство, що розвивається всередині материнського організму» (*живородящие животные*), *яйцеродный* «який дає потомство, що розвивається у відкладених у зовнішнє середовище яйцях», *яйцеживородящий* (*яйцеживородящие животные*); універбами *живородки* < *живородящие моллюски*, *первотёлка* < *первотельная корова*; похідними прикметниками та відад'єктивними субстантивами, які характеризують суб'єктів, носіїв ознак: *стельная* (олениця), *щенная* (собака), *новотельная* (корова), *первотельная* (корова), *скоротельная* (корова), *жеребая* «вагітна (про кобилу, ослицю, верблюдицю)», *сужеребая*, *супоросая* і *супоросная* «свиня, що виношує плід», *суягная* «виношує в собі плід (про козу, вівцю)», *сукотная* та *сукотая*; *жеребость*, *суягность*, *стельность*, *супоросость* і *супоросность*.

2. Зона об'єкта для предикатів *принести 2*, *родить 2* та *телиться*, *жеребиться*... Ядро об'єктної зони становить лексема *детеныш*. До ближчої периферії входять гіпоніми: *жеребёнок*, *козлёнок*, *котёнок*, *телёнок*, *ягнёнок*, *лисёнок*, *лосёнок* та ін. Одиначний випадок представлений опозицією, члени якої різняться за статтю: *телёнок* (чол. статі) — розм. *тёлка* (жін. статі). У родовидову парадигму можуть входити словосполучення: *детёныш яка*, *детёныш*

ягуара та ін. Дальшу периферію формують спільнокореневі синоніми: розм. *зверёнок*, *зверёныш* «дитинча звіра»; похідне спец. *выжсереб* «приплід у кобилі»; похідне *сосун 1* «дитинча ссавця, який ссе матір»; гіпоніми для найменування на-роджених зайчат, так звані «фенологічні» номінації: *мартовики*, *настовики*, *колосовики*, *летники* та ін., пор: «Зайчата первого помета, родившиеся в марте-апреле, — *мартовики*, *настовики*; второго — в июне-июле — *колосовики*, *летники* или *гречишники* (в это время цветет гречиха); третьего, осеннего — *листопадники*» (<http://pandursky.org.ua/troplenie-rusaka>). Крайня периферія зони пред-ставлена спільнокореневими синонімами: заст. *теля*; кн., заст. *телец*.

3. Зона суб'єкта для одновалентних предикатів *плодится*, *размножается*. Ядром тут є слово *животные*. Одиниці ближчої периферії та-кож мають обмеження з погляду граматичного параметра — числа, оскільки є іменами представників біологічних видів, пор.: «*Кабаны плодятся быстрее зай-цев*» (<http://StFond.ru>). До дальшої периферії зони належать також похідні з ко-ренем *плод-*, які характеризують носіїв ознак — суб'єктів як учасників тих чи тих ситуацій: *плодовый 1* // «який швидко розмножується, приводить велике потомство» (*плодовые животные*), *плодовитость* (*северного оленя*). На крайній периферії розташовуються просторічні похідні *плодливый*, *плодущий 2* «який швидко розмножується», *плодивость*.

4. Зона суб'єкта для предиката *метать 4*. Ядро суб'єктної зони ста-новить гіперонім-словосполучення *икромечущие рыбы*: «*Рыбы подразделяются на живородящих и икромечущих*» (<http://zooclub.ru>). До ближчої периферії нале-жать гіпоніми на позначення риб, які викидають ікру: *налим*, *окунь*, *плотва* та ін. На крайній периферії розташовуються усталені сполучення *проходные рыбы* і *полупроходные рыбы*.

5. Зона об'єкта для предиката *метать 4*. Ядром об'єктної зони є лек-семи *икра* «скупчення зерноподібних яєчок, відкладених рибами» і *малёк*. Ближню периферію заповнюють гіпоніми (*сомёнок*, *щурёнок*) та словосполу-чення, які передають родо-видові відношення: *мальки лосося*, *мальки налима* та ін.

6. Зона суб'єкта для предиката *метать 4* // А. Ядро суб'єктної зони представлено гіперонімом-словосполученням *живородящие рыбы*. Ближча периферія охоплює гіпоніми, які є назвами відповідних риб: *акулы*, *орляки*, *скаты-хвостокоты* та ін.

7. Зона об'єкта для предиката *метать 4* // А. Ядром об'єктної зони є лексеми *молодь* і *малёк*. До ближчої периферії належать гіпоніми на позначення потомства живородних риб (*акулёнок* та ін.), а також словосполучення з компо-нентами *молодь* і *малёк* (*молодь меченосцев*, *молодь морского окуня*, *мальки гуп-пи* та ін.). Дальшу периферію утворюють словосполучення з компонентом *детёныш*: *детёныши пила-рыбы*, *детёныши молот-рыбы* та ін.

8. Зона суб'єкта для предиката *метать 4* // В. Ближчу периферію зо-ни формують гіпоніми *зайчиха*, *крольчиха*, *лисица*, *свинья*, *собака* та ін. Не сполу-чаються з предикатом *метать 4* // В гіпоніми на позначення великих копитних тва-рин, наприклад: *кобыла*, *коза*, *корова*, *овца*, *олениха* та ін. Відповідно існують обмеження і на зв'язок з об'єктними актантами, пор.: «*Старые волчицы мечут 8–12 щенят*, молодые — 3–5» (<http://rostov-region.ru>); «*Барсуки чистили норы*, волки сбивались в стаи, зайчихи *метали последних зайчат*» (<http://dic.academic.ru>). На крайній периферії зони міститься похідне *гнездарка* з обмеженою сферою вживання: «*Гнездо — у псовых охотников: место, где волчица мечет дете-нышей. Отсюда “гнездарь” — волк-самец и “гнездарка” — волчица*» (<http://uahunter.com.ua>).

Виділено також спеціалізовані об'єктні актанти, дериваційно пов'язані з такими предикатами: *метать 4 // В (помёт 2, однопомётники), метать 4 (вымет), плодить (приплод 1 //), вывести 5 (выводок)*.

9. Допоміжна зона (далі ДЗ) включає необлігаторні актанти, які непрямо пов'язані із ситуацією народження. Семантична структура необлігаторних актантів лише певною мірою відображає інваріант поля. ДЗ займає периферію актантної зони. До дальшої периферії суб'єктної частини ДЗ входить запозичена лексема *ветеринар* «спеціаліст, що займається лікуванням тварин і має супутні обов'язки». На крайній периферії ДЗ розміщуються, наприклад, слововживання субстантива *повитуха* стосовно різних референтів — китів, афалін, слонів, пор.: «Киты всегда трогательно заботятся о ближних и даже помогают самкам при родах. Киты- “повитухи” неотлучно сопровождают роженицу во время схваток и тотчас поднимают новорождённого китенка на поверхность за первым глотком воздуха» (<http://id4.ru/idea/zhivotnye/soobshchestva-zhivotnyh>); «Новорождённый слонёнок весит 90–120 кг. Роды происходят в отдалении от остального стада, часто рожаящую самку сопровождает “повитуха”» (<http://filin.vn.ua/mammalia/proboscoidea.html>). До необлігаторних актантів належать також локативи, які умовно можуть бути розміщені в об'єктній ДЗ (*нерестилище* «місце ікрометання (нересту) риб», *нерестовый* (*нерестовая река, нерестовый участок*), *гнездо*, пор.: «Гнездо — у псовых охотников: место, где волчица мечет детенышей». — <http://uahunter.com.ua>), та темпоративи: *расплодная* «час розплоду овець», *нерестовый* (*нерестовый период, нерестовый сезон*).

Маргінальна зона розташована на межі субполя. До неї входить, наприклад, субстантив *урожай*, який уживається в контекстах у значенні «народжуваність», пор.: «На севере большие “урожаи” беляка бывают через 10–12 лет. Южнее — несколько чаще, но с меньшей правильностью» (<http://biozoo.ru>); «Бывают годы удачные на *урожай зайца*, бывают менее добычливые, и всему виной считают лисы» (<http://oxothik.ru/index.php...>).

Таким чином, предикатно-актантні поля є різновидом комплексних семантичних полів, що поєднують властивості парадигматичних і синтагматичних (за В. Порцигом) полів. Предикатно-актантні поля за своєю організацією та структурою є складнішими, ніж інші різновиди лінгвістичного поля. Ці гетерогенні утворення складаються з предикатного й актантного фрагментів, кожний з яких організований за принципом ядро — периферія. Предикатну частину поля / субполя формують не лише дієслова та дієслівні фраземи, а й іменники з процесуальним значенням. Актантна частина поля поділяється на дві зони — зону спеціалізованих облігаторних та зону необлігаторних актантів. Необлігаторні актанти, розташовані в допоміжній зоні поля, містять важливу для носія мови інформацію. Предикатно-актантні поля завершує відкрита маргінальна зона, в якій концентруються одиниці мовлення, індивідуально-авторські вживання.

(Сімферополь)

O. V. PETROV

PREDICATE-ACTANTIAL FIELDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE: STRUCTURING PRINCIPLES

This article deals with the general principles of predicate-actantial fields structuring as a kind of semantic fields. Predicate-actantial fields consist of a predicate and actantial zones, each containing a core and periphery. There are only subject and object actants in the actantial zone, which reflect in their semantic structure the invariant of the field. The boundaries of the actantial zone are expanded through the selection of auxiliary zone with unobligatory actants that are indirectly related to a particular situation, but have relevant information. The configuration and structure of sub-fields are determined by the nucleus *принести 2* «to give birth to (about animals)», which is part of the semantic field with invariant «to give life to someone».

Key words: semantic field, predicate-actantial field, the semantic invariant of a field, sub-field, actantial zone of field.

Радзівська Т. В.

НАРИСИ З КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ТА
ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ. ТЕКСТ — СОЦІУМ — КУЛЬТУРА —
МОВНА ОСОБИСТІСТЬ

К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. — 491 с.

У книзі Т. В. Радзівської досліджується низка проблем, що стосуються аналізу концептів і тексту як продукту мовленнєвої діяльності і засобу комунікації. Предметом дослідження є лінгвістичні та когнітивні механізми мовленнєвої діяльності й висвітлення ролі концепту і тексту як ключових об'єктів комунікації.

У полі наукових зацікавлень автора — внутрішня структура концепту як семантичного феномену, типи мовних значень, що утворюють концепт, спосіб їх взаємоіснування та взаємодії, роль концепту у відображенні екстралінгвальної реальності та її інтерпретації, функція відображення в процесі мовленнєвої діяльності. У книзі обговорюється широке коло проблем — особливості текстотворення як різновиду діяльності, що об'єктивізує лінгвістичні та ментальні процеси, результатом яких є текст, а також питання щодо суперечностей у прагматичному плані, які корелюють із текстотворенням, текстові функції в соціальному вимірі комунікації тощо.

У першому розділі «Концепти культури» автор торкається аналізу концептів, які репрезентують певне предметне поле, — українських *праця, робота, здоров'я, подія, випадок*, російського *судьба* та ін. Аналіз українських концептів *праця* та *робота* засвідчує існування двох модусів активності, які концептуалізуються в цій дуальній групі. Обидва модуси корелюють з міфологічною (циклічною) та історичною (лінійною) часовими моделями. Ключовим аспектом у концепті *праця*, за визначенням автора, є співвіднесеність зі сферою людського існування в природі, ідеєю виживання, а також відсутністю

смыслів цілі та ефективності. Характерною особливістю концепту *робота* є співвіднесеність із соціальною сферою, логічна та темпоральна дискретність, а також соціальна норма діяльності. Український концепт *здоров'я* поєднує дві концептуалізаційні схеми. За однією з них, носії української мови розуміють *здоров'я* як цінність і як те, що можна *мати* або *не мати*, за другою, воно характеризується утилітарним підходом і набуває вигляду ресурсу, який використовується людиною.

Аналіз семантичних і функціональних характеристик концептів *подія, випадок, пригода* виявляє наявність евалюативного компонента значення, який зумовлює семантичні та синтаксичні властивості подібних одиниць. Російський мовний і культурний концепт *судьба* в його сучасному функціонуванні має певну варіативність значення та еволюцію семантики у зв'язку з прирощенням смислів комунікативної природи.

Концептуалізацію людської діяльності досліджено як послідовність концептів, які репрезентують різні сфери людського буття. Поняття цілі, представлене українським концептом *мета*, російським *цель*, аналізується в контексті різнопланових визначень. Такий аналіз показує релевантність семантичних опозицій «конкретний — абстрактний», «інтелектуальний — емоційний» і зв'язок з ціннісним аспектом життєдіяльності. Український концепт *гра*, що стосується сфери соціальної взаємодії, має ознаки референційної невизначеності, втрати компонентів, які структурують взаємодію. Порівняльний аналіз концептів *гра, поведінка, інтрига, лицедійство*, зроблений Т. В. Радзівською, пере-

конливий та аргументований. Авторка виявила, що одна з головних рис українського концепту *гра* полягає в тому, що його семантика корелює з неповнотою знань.

Розділ містить низку ґрунтовних аналітичних розвідок на конкретному матеріалі. Зокрема, аналіз наративної структури оповідання М. Коцюбинського «Дебют» покликаний продемонструвати вплив семантичних ознак концептів на мовну свідомість і поведінку героя твору, що конкретизує і унаочнює деякі з положень теорії лінгвістичної відносності. Втім, цей результат отримує в розробці ще один вимір: дослідниця поглиблює його, показуючи співвіднесеність концепту та наративної структури художнього тексту, зумовленість його «реалізації» при відображенні подій типом оповіді — так званим вільним непрямим дискурсом. Це ще раз підкреслює тісний зв'язок мови й мислення, а саме комунікативної організації мовлення та реалізації референційної функції мови, яка є виявом функції відображення.

Дослідження концептів у книзі об'єднує пошук лінгво- і культурно-специфічного в них як на синхронному зрізі, так і з урахуванням історичної ретроспективи. Наприклад, специфічність французького *sourire* «усмішка» продемонстровано в плані історичного розвитку його значення, пов'язаного з прирощенням смислів, зумовлених національними стереотипами поведінки та паравербальними жестами.

Аналіз концептів *вчинок* та *поступок* здійснюється в зіставленні з фр. *act, action, geste*, англ. — *act, action, deed, behaviour, conduct, deportment*, іт. *atto, aziono, fatto*. Ці концепти мають відчутну етнокультурну специфіку і суттєво різняться від відповідників у слов'янських мовах, їх аналіз розкриває глибинні відмінності в концептуалізації дій людини в соціальному контексті.

Вивчення українського концепту *гріх* охоплює його семантичні, синтаксичні та прагматичні характеристики. Дворівнева структура концепту показана у зв'язку з концептуальними обмеженнями цього слова. Відзначимо також тонкий і глибокий аналіз концептів *совість* та *сумління*.

Дослідження концептуалізації просторового й часового фрагментів української мовної картини світу здійснюється за допомогою низки лексем на позначення просторових і часових проміжків — *пора, година, доба, шлях, дорога, путь*. Зокрема, концепт часу відбиває погляд на час у межах міфологічного образу світу і його зв'язок з природним станом речей. *Година* корелює із звичайним особистісним способом сприйняття часу. У концепті *часи* представлено лінійну (історичну) модель сприйняття часу, яка корелює з наративним дискурсом.

Концепт *доба* відбиває культурницьке сприйняття часу, сформоване текстами, які показують історико-культурні властивості певного періоду. Дослідження концепту *шлях* включає такі погляди на цей концепт: 1) як на частину природної сфери; 2) як на частину навколишнього середовища, пристосовану для пересування; 3) як на частину «альтернативних» просторів; 4) як на компонент осмисленої діяльності людини; 5) як на подію, що реалізує рух уперед; 6) як на життєвий цикл. Цей матеріал і запропонований дослідницею аналіз виразно демонструють залежність концептуалізації простору і часу від різноманітних видів діяльності людини, в яких помітне місце належить структуризації об'єкта. Не менш важливі спостереження знаходимо і в аналізі концептів ментальної сфери людини (*думка, гадка, ідея*).

Розгляд концептів, що репрезентують різні фрагменти мовної картини світу, підсумовано дослідницею у висновках, де показано суть природи концепту та його роль у мовній комунікації. З генетичного та функціонального поглядів концепт відповідає певній дискурсивній практиці. Він пов'язаний із створенням та функціонуванням текстів і ширших дискурсів, із творенням дискурсивних сфер. Концепт у мові є накопичувачем смислів, які акумулюються в самій мові. Багатопарова сутність концепту пов'язана з його здатністю фіксувати та накопичувати культурну пам'ять, відображати різні модуси пізнання об'єкта для визначення культурно значущого досвіду. У мовній діяльності концепт є інструментом пізнання та інтерпретації явищ, процесів, подій. Формуючи семантичну цілісність, він виступає культурним сценарієм і таким чином може визначати поведінку мовця, його програму дій. Сформульовані Т. В. Радзівєвською положення важливі для розвитку сучасної концептології, оскільки не лише доповнюють, а й поглиблюють уявлення про концепт, у якому все чіткіше виявляється його специфічність як семантичного утворення, пов'язана зі здатністю накопичувати смисли та реалізовувати їх у мовленні в різних культурно-історичних контекстах. Важливим внеском у теорію мовної діяльності є подана функціональна характеристика концепту, висвітлення його ролі в мовній діяльності, якщо її розуміти як єдність мисленнєвого, психічного, вербального, поведінкового складників життєдіяльності людини.

Другий розділ книги присвячено проблемам текстотворення та функціонування текстів у соціумі та культурі. Текстотворення розглядається як різновид мовної діяльності, у сукупності опозицій прагматичної ситуації (інтенція, текстуальний суб'єкт, адресат, об'єкт тощо). Цю проблематику розглянуто

на мовному матеріалі текстів досі мало досліджених жанрів, зокрема спогадів, щоденників, енциклопедичних, довідкових та астрологічних текстів. Ставлячи собі завдання дослідити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в мемуарному тексті, автор чітко демонструє формування в ньому двох підструктур, зумовлених дією фактора пам'яті і фактора комунікативної компетенції та доводить їх облігаторний характер.

Ураховуючи основні ідеї в межах комунікативно-прагматичної методології, Т. В. Радзівська розкриває природу текстотворення щодо різних типів тексту, тенденцій їх побудови, подає модальні та синтагматичні характеристики наративу. Так, аналізуючи номінативні стратегії, характер зв'язності, властиві сучасним астрологічним текстам (гороскопам), відбір у процесі текстотворення лексичних та синтаксичних одиниць для реалізації соціокомунікативних впливів, автор доходить висновку про поєднання в них раціональної та ірраціональної підструктур.

Оригінальним у книжці є підхід до вивчення дискурсу мас-медіа 90-х років в Україні, який ґрунтується на поєднанні ідей соціолінгвістики, семіотики, культурології. Новації в цьому дискурсі досліджено крізь призму стереотипів радянської політичної мови та українсько-російського білінгвізму, які в цей період набули актуальності, стали визначальними для мовної свідомості різних категорій мовців. Аналізуючи мовний узус, представлений текстами багатотиражних видань 90-х років, Т. В. Радзівська демонструє тенденції розвитку мови, зумовлені культурно-історичними та соціальними чинниками, до яких додаються чинники семіотичного характеру, що формують певні знакові опозиції. Безперечною новизною даного підходу є також розгляд функціонування мас-медійних публікацій у контексті проблем вивчення мовної ситуації певного періоду. Саме завдяки цьому запропоновано новий ракурс розгляду мовної ситуації — одного з основних понять соціолінгвістики, в чому полягає перспективність даного підходу.

У центрі уваги дослідниці є також і роль суб'єкта в процесі текстотворення, яка розглядається, зокрема, крізь призму проблеми вивчення мовної особистості і пов'язується з комунікативною компетенцією мовця, його навичками та вміннями, їх реалізацією в різноманітних ситуаціях текстотворення. Так, у

розділі порушуються теми впливу ідеологічного дискурсу на формування мовної компетенції, виникнення міжтекстової інтерференції та її оцінки в різних дискурсах. Окремим підрозділом є дослідження епістолярної спадщини О. Потебні — листування вченого з колегами-мовознавцями, що є джерелом для створення мовного портрета особистості. Встановлено такі риси мовної особистості видатного вченого: схильність до монологу, тенденція до лаконізму в письмі, відхід від етикетних форм комунікації.

Таким чином, дослідження текстотворення в рецензованій праці здійснюється з урахуванням максимальної кількості факторів, які сумарно впливають на цей процес, визначаючи як текстотипові, так і суб'єктивно зумовлені ознаки текстового твору, що, безсумнівно, є найефективнішим у наш час підходом до вивчення складної лінгвoseміотичної і соціальної природи тексту. Матеріал цього розділу, запропоновані методи й ракурси розгляду об'єкта відкривають чимало нових дослідницьких перспектив, особливо щодо аналізу тексту в комплексі його історико-культурних характеристик, соціального та семіотичного контексту його виникнення і функціонування, рис мовної особистості, яка виступає суб'єктом текстотворення, тощо. Разом з тим хотілося б висловити одне зауваження технічного характеру і нагадати автору, що в лютому 2010 р. Постановою Кабінету Міністрів України було введено правила транслітерації власних назв «кирилиця — латиниця» і бажано дотримуватися рекомендованих правил у тому разі, якщо транслітерація ще не усталена.

Підсумовуючи зазначимо, що рецензована праця Т. В. Радзівської є ґрунтовним лінгвістичним і дискурсивним дослідженням, яке стимулюватиме подальші пошуки у вивченні мовної діяльності та висвітленні її прихованих механізмів. Слід також наголосити на тому, що творчому методу автора властиве уважне і дбайливе ставлення до матеріалу, який вивчається, до дрібних, але важливих нюансів значення або слововживання, завдяки чому в науковий обіг вводиться чималий масив нових мовних фактів, підвищується науковий рівень дослідження в цілому та його привабливість для читачів.

О. ЗАРЕЦЬКИЙ

Коваль А. П., Коптілов В. В.

**КРИЛАТІ ВИСЛОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ. — 3-є доп. вид.**

К. : Ярославів Вал, 2011. — 704 с.

2011 р. у видавництві «Ярославів Вал» перевидаана знакова праця української лексикографії — словник «Крилаті вислови української літературної мови», який уклали А. Коваль і В. Коптілов. Появу третього доповненого видання першої в українському словникарстві збірки крилатих висловів можна лише вітати, адже вона й досі залишається єдиним реєстром крилатих слів та висловів української літературної мови.

У вступному слові упорядники помістили короткий перелік іноземних словників, якими вони скористалися при укладанні збірки українських крилатих висловів. Це, зокрема, праці Г. Бюхманна й П. Дюпре, словник цитат зі світової літератури, укладений К. Петі, словники російських крилатих слів Н. та М. Ашукіних, Н. Овруцького та А. Бабкіна й В. Шендецова¹. Звичайно, сьогодні цей список неповний, упорядники оминули передусім англomовні лексикографічні джерела крилатих висловів, наприклад авторитетний словник Бартлетта чи видання «The Yale Dictionary of Quotations» та «The Oxford Dictionary of Quotations»².

Продумуючи новітню концепцію перевидавання, А. Коваль і В. Коптілов наголосили: «Ми прагнули врахувати динаміку мовних процесів і відбити її у збірці. Порівняно з попередніми виданнями в ній істотно збільшено частку крилатих слів, які прийшли до нас з античного світу, зі Старого й Нового Заповітів. До книжки увійшли крилаті слова, авторами яких є українські письменники та громадські діячі, що їх навіть згадувати було заборонено радянською цензурою... Оновлення ілюстративного матеріалу насамперед мало на меті ввести в обіг тексти заборонених у попередню добу авторів

(близько 80 осіб)». Так, видання 1964 р. подає крилаті вислови з безсмертного твору Й.-В. Гете «Фауст» у перекладі М. Лукаша, а друге видання, яке вийшло у 70-ті роки, коли можновладці намагалися відлучити його від літературної діяльності, не могло містити крилаті вислови в Лукашевій інтерпретації, тому ілюстративний матеріал включає цитати в перекладі М. Пилинського: «Я — тої сили часть, / Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого» (видання 1964 р., переклад М. Лукаша); «Я — частина сили, що у кожную мить / Бажає зла, щоб лиш добро творить» (видання 1975 р., переклад М. Пилинського). Деякі вислови було взагалі вилучено з реєстру словника 1975 р., зокрема: *гниле багно* (так Гете описав сучасну йому німецьку дійсність, цей образ також використав І. Франко у циклі «Тюремні сонети»); «Спинись, хвилино!; Теорія, мій друже, сіра, Та дерево життя зелене» тощо. Третє видання 2011 р. повертає із забуття ці влучні цитати з видатного твору Гете у майстерному перекладі М. Лукаша. Безумовно, видання 1960–1970-х рр. не могли обійтися без фразеології, що її нав'язувала, за влучним поясненням Д. Павличка, «режимна система мислення в дусі комуністичного ідеалу». Унаслідок атеїстичної політики держави зникло багато висловів біблійного походження, натомість твори марксизму-ленізму ввели в щоденний обіг вислови соціалістичного характеру. Тлумачення висловлювань також здійснювалося в дусі тогочасної ідеології, наприклад, вислів Вольтера *Розчавіть підлу!* (видання 1975 р.) пояснено як вияв «непримиренної ненависті автора до церкви». Сьогочасне видання подає Вольтерівські слова «Ecrasez l'infâme» у зміненому перекладі — *Розчавіть гадину!* (с. 507) — з цілком нейтральною характеристикою: «вислів, у якому відбилися антицерковні погляди автора», яку вважаємо досить обґрунтованою з огляду на те, що у словнику наведено й інше висловлювання Вольтера — *Якби Бога не було, Його треба було б вигадати* (с. 660–661).

Кожна стаття має струнку будову з чітко розмежованими тлумачною та ілюстративною частинами: коротка довідка про походження вислову, його первісне та переносне значення, художня характеристика, а далі — ілюстрації, які засвідчують активне функціо-

¹ Büchmann G. Geflügelte Worte. — München, 1997; Dupré D. Encyclopédie des Citations. — Paris, 1959. — 701 p.; Petit K. Le dictionnaire des citations du monde entier. — Paris, 1960. — 478 p.; Ашукін Н. С., Ашукіна М. Г. Крылатые слова. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 1966. — 823 с.; Овруцкий Н. Крылатые латинские изречения в литературе. — К., 1962. — 220 с.; Бабкин А., Шендецов В. Словарь иноязычных выражений и слов, употребляющихся в русском языке без перевода : В 2 т. — М., 1980–1982. — 1350 с.

² The Yale Dictionary of Quotations / Ed. Fred R. Shapiro. — Yale, 2006. — 1104 p.; The Oxford Dictionary of Quotations. — 7th ed. — Oxford, 2009. — 1155 p.

нування крилатих слів і увиразнюють не лише контекст їх уживання, а й мовні процеси динамічного розвитку одиниці. Узагалі ілюстративний матеріал зібрано на основі широкої джерельної бази, яка охоплює художні твори та епістолярії, публіцистику й наукові праці українських письменників і вчених. Важливо, що до словника подано алфавітний покажчик висловів та покажчик авторів крилатих висловів, які допомагають користувачеві зорієнтуватися в лексичному складі реєстру та легко знайти відповідну сполуку.

Рецензований словник, як і видання 1975 р., не продовжує традиції збірки 1964 р., де крилаті вислови іншомовного походження, написані латиницею, подані в окремій частині. Наприклад, наведений вище крилатий вислів *Камо грядеши?* (старослов'янська форма) подається в паралельній латинській формі *Quo vadis?* (це й однойменна назва роману Г. Сенкевича) у рамках однієї словникової статті (с. 271–272). Якщо словник 1964 р. подає виключно церковнослов'янську форму крилатого вислову *камінь преткновения*, видання 1975 р. зберігає тільки сучасну форму *камінь спотикання*, то видання 2011 р. у переліку містить загальнопоширену назву *камінь спотикання*, та в прикладах до словникової статті містять і відповідну церковнослов'янську форму (с. 271). Вважаємо такий підхід подання словникового матеріалу виправданим і раціональним: прагнення укладачів якомога глибше розкрити динамізм розвитку крилатих слів шляхом подання варіантних форм із примітками зацікавить пильного читача. У всіх виданнях бачимо правописні зміни: якщо збірка 1964 р. подає *Авгійові стайні, тридцять срібняків, Камо грядеши?, Евріка!* та ін., то в наступних публікаціях дотримано оновлених норм української орфографії: *Авгієві стайні, тридцять срібників, Камо грядеши?, Еврика!* Цікаві орфографічні зміни спостерігаємо у вислові *Ріг Амалифеї*: словники 1964 р. та 1975 р. подають варіант *Ріг Амалифеї* (скалькований з російської мови), хоча в ілюстраціях до статті наведено цитату з поезії М. Рильського з іншим варіантом — *і з рук його падуть, як з рога Амальтеї, плоди, налиті вицвєрт, і довгі пасма трав* (с. 500). Видання 2011 р. правомірно виключає версію *ріг Амалифеї* та подає інші три варіанти (с. 500–501): *Ріг Амальтеї, ріг достатків, ріг Фортуни* (за давньоримською міфологією).

У новому перевиданні упорядники також внесли зміни у формулювання крилатих одиниць і додали синонімічні форми: вислів *спляча царівна* (1964, 1975) трансформовано на *сплячу красуню* (с. 557), доповнено вислів *суста суст* варіантом *марнота марнот*, змо-

дифіковано порядок слів у вислові *обітована земля* (1964, 1975) на *земля обітована* з аналоговою формою *обіцяна земля* (с. 234) та ін. Оскільки головним критерієм для авторів була висока частотність уживання висловів, багато з них вилучили з реєстру. З іншого боку, словник поповнився багатьма цікавими крилатими словами та сталими словосполученнями, частотність використання яких сьогодні зросла: *душу свою за братів покласти* (с. 188), *підстав другу щоку* (с. 456), *не від світу цього* (с. 390–391), *стиль — це людина* (с. 560–561), *світло зі Сходу* (с. 520), *Шехерезада* (с. 648–649), *під трояндою* (с. 456), *Радуйся, Маріє!* (с. 496), *підпільна людина* (с. 455–456) та ін. У збірці 2011 р. укладачі подають крилаті вислови, що залишили глибокий слід в українській історії чи мають політичний підтекст: вислів Ю. Лавріненка *Розстріляне Вівторок* на означення періоду 1917–1933 рр. (с. 505–506); *табірний пил* — висловлювання про комуністичний терор у сталінських таборах (с. 569–570); вислів *Старший брат*, що вживалося як облудна теза в комуністичній ідеології (с. 559–560) та ін. Отже, фундаментальний перегляд словникових статей та оновлення ілюстративного матеріалу в третьому виданні збільшили цінність словника у його проєкції на сучасне українське суспільство, що, як наслідок, привело до помітного зростання обсягу (понад 1300 словникових статей).

Варто наголосити, що у словнику увиразнено тенденції семантичного розвитку крилатих висловів у системі української літературної мови. Скажімо, упорядники простежили широту філософських узагальнень крилатого вислову *Хай буде світло!* (с. 614): «За Біблією, після сотворення неба і землі, сказав Бог: «Хай буде світло!»; іноді цей вислів цитується латиницею *Fiat lux!* Леся Українка перефразувала його у назві своєї поезії «*Fiat nox!*» («Хай буде ніч!»), і С. Єфремов у праці «Історія українського письменства» вже скористався варіацією Лесі Українки: «*Fiat nox, — хай згине світ, хай буде тьма!*» — владно промовила дійсність. “Ні”, — відповів Грінченко цілим життям своїм, прекрасним, гармонійним...». Лише оригінальна культурологічна аналітика А. Коваль і В. Коптілова, постійний пошук і залучення якомога ширшого корпусу творів дозволили простежити такий тонкий шар асоціативного розвитку крилатих слів.

Крилаті слова істотно збагачують виразні засоби мови, відзначаються великою образністю та асоціаціями, мають здатність уживатись у різних контекстах, генерувати метафоричні значення, оскільки за кожним висловом постає не просто образ-сигніфікат, а розгорнута певна ситуація, подія, описані в

літературі. Враховуючи новочасні світові тенденції дослідження та систематизації крилатих висловів, перевидання лексикографічної праці А. Коваль і В. Коптілова — вагомий подія українського словникарства, що знаменує початок дедалі ґрунтовнішого вивчення корпусу крилатих висловів сучасної української літературної мови. Ця праця ста-

не змістовною та надійною опорою у подальших дослідженнях фонду крилатих слів української мови, незамінним помічником інтелектуального читача, філолога, перекладача й поціновувача українського слова.

І. ОДРЕХІВСЬКА

(Львів)

Баган М. П.

**КАТЕГОРІЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТА
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ВІЯВИ**

К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012.— 376 с.

Монографія М. П. Баган репрезентує нову спробу комплексного функціонально-семантичного аналізу категорії заперечення в сучасній українській мові. Заслугує схвалення передусім намагання авторки відійти від вузького формально-граматичного витлумачення заперечення й охопити всі вербальні (і навіть невербальні) вияви цієї мисленнєвомовленнєвої категорії. Залучення широкого фактичного матеріалу спонукало дослідницю до цілком слушного перегляду традиційного визначення заперечення як граматичної категорії та істотного розширення її функціонального потенціалу. Переконаливо обґрунтовано полістатусний характер категорії заперечення. Її кваліфіковано насамперед як поняттєву категорію релятивного типу, оскільки вона має логіко-психологічне підґрунтя й представлена одиницями на різних рівнях мови, які в мовленні вказують на відсутність зв'язку між певними суб'єктом та ознакою. По-друге, категорію заперечення зараховано до модусних категорій з огляду на здатність заперечних одиниць виражати суб'єктивне ставлення суб'єкта, оцінювати повідомлене щодо його істинності, брати участь в увиразненні інших модусних значень — невпевненості, неможливості, неімовірності та ін. По-третє, наголошено на комунікативній спрямованості категорії заперечення, що уможливило реалізацію багатьох мовленнєвих актів негативної реакції — відмови, вагання, негативної оцінки, заборони, застереження, опору та ін. — і сприяє полемізації комунікативної взаємодії. Доведено також, що категорія заперечення має без-

посередній вихід у зону функціонування когнітивних категорій, зважаючи на широке використання операції заперечення в концептуалізації світу.

У монографії запропоновано значно повнішу, точнішу типологію засобів експлікації заперечення. Зокрема, розширено коло граматичних одиниць, що реалізують заперечення у складі речення: до них додано вторинні граматичні негатори та предикативи. Переглянуто склад словотворчих засобів вираження заперечення: до них зараховано всі морфеми, які репрезентують глибинні заперечні судження (навіть якщо їх раніше не вважали заперечними), виділено ядерні компоненти, що передають гомогенне заперечне значення, та периферійні, що експлікують ширші змістові сегменти на основі заперечення. Крім того, відзначено нові тенденції у вживанні типових заперечних словотворчих афіксів.

До спеціалізованих засобів вираження заперечення вперше введено лексичні одиниці. Якщо інші дослідники вважали їх носіями імпліцитного заперечення, то в рецензованій праці лексемам і фразеологізмам цілком умотивовано надано статус вузькоспеціалізованих засобів негачії з огляду на їхню чітку співвіднесеність з конкретним заперечним змістом (відсутності, відмінності, неpotрібності, невідомості тощо) та здатність деяких одиниць безпосередньо спростовувати хибні судження. М. П. Баган наголошує на функціональній неоднорідності таких одиниць і поділяє їх на три типи: 1) ті, що безпосередньо спростовують раніше вислов-

лені думки і функціонують стосовно них як вторинні заперечні предикати, 2) ті, що передають певний побудований на запереченні зміст у структурі речення, і 3) ті, за допомогою яких виконують мовленнєві дії негативної реакції.

На відміну від попередніх досліджень, у монографії розмежовано непряме й імпліцитне заперечення як два кардинально різних способи негації. Відзначено, що непряме заперечення передбачає цілеспрямоване використання неспеціалізованих засобів (іронічних висловлень, риторичних питань, умовних конструкцій) для надання заперечному значенню додаткових суб'єктивно-модусних відтінків з метою якомога ефективнішого впливу на сприймача, тоді як імпліцитне заперечення нецілеспрямоване і є наслідком згортання неактуальних заперечних пропозицій у формально-синтаксичній структурі семантично складних речень. Таке заперечення не акцентоване й не експресивне, його витлумачення не зазнає семантичного припущення. Розмежування одиниць, які непрямо передають заперечення і з яких випливає неакцентований заперечний зміст, дозволило уточнити мовленнєву специфіку заперечення. Зокрема, функціонування неспеціалізованих мовних засобів із заперечною функцією досліджено з погляду їхньої прагматики та суб'єктивно-модусних особливостей. Натомість аналіз синтаксичних конструкцій, що імплікують заперечний зміст, дав змогу М. П. Баган з'ясувати комунікативні й системно-мовні передумови імплікації заперечення, установити морфологічні маркери прихованого заперечного змісту в структурі речення.

Уперше в контексті виконання заперечної функції розглянуто іронічні слововживання, метафори, паремії, тексти. Дослідження цих різноманітних одиниць потребувало ґрунтовної обізнаності авторки з науковою літературою та чіткого дотримання засадничих принципів своєї концепції. Їй удалося виважено й несуперечливо проаналізувати складні, неоднозначно потрактовані у фаховій літературі випадки експлікації заперечного змісту.

Важливо, що в рецензованій праці зроблено акцент на операційному характері заперечення. Його інтерпретовано як особливу стратегію мислення, зумовлену не лише комунікативно-прагматичними намірами мовця, а й певними його психологічними та світоглядними особливостями. Саме тому об'єктом дослідження стали не просто заперечні одиниці, а й умови їх уживання та широкий спектр їхньої перлокуції на сприймача та самого мовця.

Заслужовує схвалення підхід, за якого заперечні одиниці подані не ізольовано, а як

такі, що тісно взаємодіють між собою, сприяючи або посиленню апофатичної стратегії мовлення, або його діалогізації, або пом'якшенню категоричності викладу. Відзначено високу продуктивність непрямих способів заперечення в мовленні українців, а також їхню схильність до експресивної негації.

Новаторство концепції дослідження категорії заперечення в українській мові виявилось також у з'ясуванні специфіки національного вияву цієї категорії. Виділено денотативні, сигніфікативні та конотативні сегменти, що їх українці вербалізують здебільшого за допомогою заперечення. Відзначено важливу роль заперечення в інтерпретації українцями нетипових, незрозумілих і негативних явищ, а також у регулюванні їхньої душевної рівноваги. Переконливо обґрунтовано вибір заперечної стратегії мовлення у творенні українських антропонімів і топонімів. На основі аналізу заперечних фразеологізмів та паремій визначено типові для українців концептуальні напрямки спростування хибних припущень, схарактеризовано особливості їхньої комунікативної реакції на непрацездатне мовлення.

Особливо цікавими й важливими є спостереження авторки за логікою образного та фразеологічного вираження заперечення. Названо мотиваційні ознаки втілення заперечного змісту в українських метафорах. Констатовано, що фразеологічні, паремійні та невербальні засоби експлікації заперечення, з одного боку, відображають універсальні моделі вияву заперечної оцінки, а з другого, — зберігають залишки міфологічних вірувань українців. Для ілюстрації зроблених узагальнень наведено приклади з інших споріднених і неспоріднених мов, використано багатий фольклорний матеріал.

Попри те що монографія присвячена дослідженню категорії заперечення в сучасній українській мові, у ній проаналізовано не лише типові для сьогодення форми негації, а й ті, що вже вийшли з активного вжитку. Імпонує спроба авторки окреслити когнітивні, комунікативні та психологічні причини узвичаєння тих чи тих заперечних конструкцій. У праці вдало поєднано ретроспективний аналіз негації із дослідженням спроб використання заперечних засобів у мовленні сучасних українських ЗМІ, реклами та інтернету. Такий комплексний підхід посприяв повнішій репрезентації категорії заперечення в українській мові. На нашу думку, варто було ширше охопити діалектні способи експлікації заперечення. На жаль, у монографії не зазначено, чи є територіальні відмінності в реалізації заперечення в українськомовному просторі.

Важливим науковим здобутком дослідниці є визначення місця та ролі заперечення

в народній творчості українців. Проаналізувавши його вияви в різножанрових народних творах, вона дійшла переконливого висновку, що широке використання заперечення в українському фольклорі зумовлене передусім його зручністю для ієрархізації мовної картини світу та регуляції свого буття в ньому. Широко й переконливо проілюстровано думку про те, що в пареміях, замовляннях та календарно-обрядовій поезії за допомогою заперечення народ диференціював досліджувані ним явища, витісняв небажане зі свого мікросвіту, застерігав спадкоємців від помилок та хибних уявлень, а в думках, історичних піснях і баладах уживання заперечних конструкцій було спрямоване на загострення сюжетної колізії, діалогізацію оповіді, виразнення безвиході чи непересічності ситуації. Акцентовано увагу на цікавих випадках використання заперечення в типових для слов'янського фольклору заперечних паралелізмах (пор.: *То не грім в стегу регоче, То не хмара, свиту закрила, То ж татарви велика сила Козаченькам уступила*) чи в прикінцевих настановах українських дум (пор.: *Щоб наша червона китайка пилом не припала, а щоб наша слава козацькая марно не пропала*) та ін.

На прикладах номінацій і фольклорних зворотів, побудованих на запереченні, зроб-

лено висновок, що воно є ефективним засобом градації ознак, експресивізації й діалогізації викладу. Досить обґрунтованим видається узагальнення, що вибір заперечної стратегії мислення в українському фольклорі зумовлений не песимістичним чи нігілістичним характером світосприйняття українців, а їхньою схильністю до некатегоричного мовлення, драматизованої та деталізованої інтерпретації світу.

Отже, рецензована монографія є цілісним, найповнішим дослідженням категорії заперечення, виконаним на засадах функціоналізму, першою в українському мовознавстві працею, у якій з'ясовано національну специфіку її експлікації. Теоретичні напрацювання М. П. Баган, безперечно, збагачують новими ідеями функціональну, категорійну та комунікативну граматику, а також етнолінгвістику й лінгвокультурологію. Ними можна скористатися у викладанні багатьох дисциплін у вищій школі — граматики, лексикології, фразеології, стилістики української мови. Спостереження за прагматичними можливостями різних заперечних форм будуть корисними для журналістів, авторів реклами та всіх зацікавлених у побудові виразного, ефективного мовлення.

В. ОЛЕКСЕНКО
(Херсон)

ХРОНІКА

6–7 жовтня 2011 року в Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича на філологічному факультеті відбулася міжнародна науково-методична конференція «Класична філологія у контексті сучасності», яку провела кафедра румунської та класичної філології.

На конференцію зібралися вчені провідних наукових та освітніх осередків України — Чернівців, Львова, Рівного, Тернополя, Івано-Франківська, Дрогобича, Києва, Луганська, приїхали також науковці з Польщі та Румунії, представивши загалом 40 доповідей. Було заявлено 80 доповідей, тематика яких представлена у програмі конференції. 54 доповіді опубліковано у «Науковому віснику Чернівецького університету: Романослов'янський дискурс» (Вип. 565, Чернівці, 2011. — 259 с.), 15 — у матеріалах доповідей Міжнародної науково-методичної конференції «Класична філологія у контексті сучасності» (Чернівці, 2011. — 160 с.).

Пленарне засідання конференції відкрив завідувач кафедри румунської та класичної філології Г. Жерновець доповіддю «Класична філологія в Чернівецькому університеті: від заснування до сучасного етапу». У ній зроблено екскурс в історію викладання в Чернівецькому університеті класичної філології, яка і сьогодні є провідним науковим напрямом філологічних досліджень у галузі класичних мов і літератур, а кафедра — навчально-методичним центром викладання класичних мов фахівцям різних спеціальностей.

У доповіді професора кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. І. Франка А. Содомори «Античність у сучасному світі» наголошувалося на важливості вивчення класичної філології у вищих навчальних закладах. Доповідач поділився з присутніми своїм баченням античності, «привіdkривши» таємницю її невмирущості.

Завідувач кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. І. Франка Б. Чернюх у своєму виступі охарактеризував діяльність кафедри класичної філології, яка є однією з найстарших у Львівському університеті. Доповідач зазначив, що традиції цієї спеціальності сягають XVII ст.: з часу заснування Львівського університету на підставі декрету польського короля Яна Казимира II від 20 січня 1661 року в ньому викладалися класичні науки, і насамперед класична філологія. Підкреслено роль плеяди вчених-класиків, які творили і творять

історію кафедри класичної філології у Львівському університеті в різні періоди її існування аж до сучасності та їхні наукові здобутки. Це Л. Цвіклінський, С. Вітковський, Є. Ковальський, Т. Сінко, Р. Ганшинець, Є. Мантейфель, М. Білик, В. Пастущин, Й. Кобів, Є. Скоробагата, Й. Дідик, С. Лур'є, Ю. Мухомор, В. Маслюк, І. Андрейчук, Р. Оленіч, Р. Домбровський, А. Содомора, Р. Олішук, О. Сафроняк, Б. Чернюх, Л. Глушенко, Н. Рєвак, О. Назаренко, Л. Мисловська та ін.

Завершилося пленарне засідання доповіддю докторанта кафедри загального мовознавства і класичної філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка С. Лучканина «Деякі загальномовознавчі ідеї в українській та румунській історико-філологічній думці XVII–XIX ст.: типологічна універсальність й ідіостетичність». Учений розглянув типологічну подібність поглядів представників румунської Трансильванської школи (С. Міку, Г. Шінкая, П. Майора, Й. Будай-Деляну та ін.) та українського філолога із Закарпаття М. Лучака на такі загальномовознавчі питання, як походження й розвиток мови, еволюція національної мови у зв'язку з національною історією, схожість структури національної мовної системи з граматичним канonom «сакральної» латинської мови.

Робота конференції тривала в чотирьох секціях, де в доповідях учасників було представлено і розкрито багатогранність класичної філології як науки, висвітлено проблемні питання романської та класичної філології, античної літератури, а також методики викладання іноземних мов у вищій школі; розглянуто наукову діяльність філологів та їхній доробок у розвитку класичної філології, зокрема на теренах України.

На першій секції «Класична філологія на теренах Європи» (керівники С. Шарипкін та В. Синиця) Д. Гордієнко (Київ) у виступі «Проблеми класичної філології в діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства (1894–1919 рр.)» охарактеризував діяльність Товариства в галузі класичної філології, проаналізував наукові доповіді та публікації, визначив коло зацікавлень учених, подав їхні оригінальні висновки з певних проблем античної культури. С. Зубченко (Львів) у своєму дослідженні «Антитеза як засіб репрезентації ментальної моделі Геродота» окреслив лексичний склад антитез тематичної групи «людина» та репрезентацію ними ментальної моделі Геродота, виявив особливу продуктивність антитез тема-

тичних підгруп «гендер» та «соціальний стан». У доповіді О. Любимової «Відтворення античних розмірів в українській поезії 80–90-х років XIX століття» зазначено, що українські автори вдавалися до наслідування дактилічного гекзаметра, пентаметра, елегійного дистиха та алкеевої строфи. Л. Мисловська (Львів) у доповіді «Синоніми-прикметники на позначення позитивної оцінки у листах Ціцерона, Сенеки, Плінія Молодшого» розглянула синонімічні прикметники на позначення оцінки *bonus, probus, frugi, honestus*, що мають у листах Ціцерона, Сенеки і Плінія Молодшого завжди позитивне значення, а також встановила синонімічні зв'язки між цими прикметниками на основі загальних семантичних і дистрибутивних ознак, дослідила їх функціонування в текстах листів. О. Назаренко (Львів) у виступі «Світло мудрості й добра (До 90 річчя від дня народження професора Віталія Петровича Маслока)» привернула увагу до видатної постаті класичної філологічної науки — професора Віталія Маслока, наукова, педагогічна, перекладацька спадщина якого стала вагомим надбанням для всіх поколінь філологів-класиків. Питання функціонування латинських епонімічних найменувань у субмові «стоматологія» узагальнила В. Синиця у доповіді «Статус епонімічних утворень в латинській стоматологічній термінології», зокрема виокремила найтипівіші словотвірні моделі, репрезентувала тематичні групи, простежила синонімічні відношення. Виголошучи доповідь «Сократівський ідеал людини (на прикладі «Апології Сократа» Платона)», М. Шан (Львів) наголосила на особливостях мовної репрезентації ідеї гуманізму у творчості Платона, проаналізувавши групу лексем-репрезентантів ідей гуманізму як важливий компонент розуміння та становлення ідеалу людини. Доповідь С. Шарипкіна (Пйотркув-Трибунальський, Польща) «Відголоски матриархату в «Одісеї»» ознайомила учасників конференції з рудиментами матриархату і матрилінійного ладу в поемі Гомера «Одісея».

У центрі уваги учасників другої секції «Роль класичних мов у розвитку сучасних романських мов» (керівники Г. Жерновеї та С. Лучканин) були проблеми романської філології. Так, Ф. Вринчану у доповіді «Criterii structurale de clasificare a construcțiilor coordonative» ґрунтовно висвітлила проблему синтаксичних відношень у румунській лінгвістичній типології, вказавши на необхідність використання точних критеріїв аналізу: принципу розширення (сурядність передбачає розширення існуючих мінімальних граматичних одиниць шляхом генерації синтаксичних функцій) і принципу упорядкування (сурядність передбачає упорядкованість складових елементів існуючої максимальної

граматичної одиниці). Про специфіку назв румунського народного одягу йшлося у доповіді Д. Кібак «Portul popular de pe Valea Siretului». Дослідниця логічно підвела до висновку, що народний костюм — не лише яскравий самобутній елемент культури, а й вияв синтезу різних видів декоративного мистецтва. Л. Кучурян присвятила свій виступ граматичній категорії детермінації в румунській мові, ядром якої виступає морфологічний засіб вираження — артикль, та розглянула питання про особливості перекладу артиклів українською мовою, яка не має формальних (морфологічних) засобів вираження означеності/неозначеності. У доповіді В. Нічий «Інтерпретація будови безособових конструкцій у вітчизняному та романському мовознавстві» зацентовано увагу на лінгвістичному використанні терміна «особа» та розглянуто питання функціонування безособових конструкцій у комунікативному аспекті. Про використання в поетичній творчості М. Емінеску різноманітних віршових форм, зокрема такого цікавого сегмента його ритміки, як імітації античних форм гекзаметра, який М. Емінеску передав силаботонічними версами, логаеда, асклепіадової, алкеевої та сапфічної строф, йшлося в доповіді К. Паладяна «Наслідування античних форм у поезії Міхая Емінеску». Основні ознаки мовленнєвого акту (МА) та мовленнєвого жанру (МЖ) «комплімент», згідно з класифікаціями МА Дж. Остіна і Дж. Серля та «паспортом МЖ», запропонованим Т. В. Шмельовою, на основі художніх творів XVII–XVIII ст. проаналізувала І. Рим'як (Львів) у доповіді «Комплімент як мовленнєвий акт та мовленнєвий жанр у французькій лінгвістиці». У дослідженні В. Тодощук «Creația poetică orală și familia Hurmuzachi» висвітлено розвиток усної народної творчості на Буковині, зокрема вплив на цей процес родини Гурмузакі. До заслуг Гурмузакі автор відносить використання фольклору на сторінках друкованих видань, стимулювання досліджень, перші спроби теоретизувати усну народну творчість у плані культурного розвитку румунського народу на Буковині. 3 доповідями виступили також румунські вчені О. Боуц (Сірекул Марматіей) «Adverbul ca adjunct. studiu comparativ în limbile rusă-L₁ / ucraineană-L₂ / română-L₃», С. Беля (Яси) «Îmigrantul: „agent” al cunoașterii», М. Фаркаш (Бая Маре) «Reacții sociolingvistice ale vorbitorilor din nordul României» та І. Петровай (Марамуреш) «Poetul maramureșean de expresie ucraineană Havrelo Clempus rod al efervescenței atmosfere multiculturale cer-năuțene».

На секції «Картини світу класичних мов в аспекті лінгвокультурології, лінгвокогнітивістики, стилістики та етнолінгвістики» (керівники Г. Бучко, Г. Загайська та М. Петришин)

Г. Бучко (Тернопіль) у виступі «Давньогрецькі і римські теоніми і антропоніми в українських перекладах античних текстів» торкнулася проблемного питання відтворення давньогрецьких і римських імен українською мовою. Г. Загайська у доповіді «Стилістичне функціонування синтаксичних фігур в одах Горация» ґрунтовно проаналізувала експресивну роль стилістичних фігур синтаксису (інверсії, гіпербатону, асиндетону, полісиндетону, паралелізму, хіазму), які підсилюють емоційно-змістову виразність мови. О. Мудрик-Іванець (Львів) присвятила свій виступ аналізу лексико-семантичної групи концепту «білий» у «Любовних елегіях» Публія Овідія Назона. О. Ніколаєнко (Київ) виступила з доповіддю «Лінгвокультурологічні аспекти аналізу метафор та фразеологізмів в ораторському дискурсі Давнього Риму». Системно описавши метафори та фразеологізми ораторського дискурсу Давнього Риму Республіканської доби з позицій лінгвокультурології, доповідачка виокремила метафори та фразеологізми, що відтворюють найактуальніші сфери життя римського суспільства — війну і політику. У виступі М. Петришин (Івано-Франківськ) «Семантика прикметників великого розміру з когнітивної точки зору (на матеріалі гомеровського епосу)» проаналізовано концептуальний простір давньогрецьких прикметників шляхом когнітивного моделювання структур знання та встановлено типові контекстно зумовлені диференційні ознаки, що виникають у конкретних умовах функціонування цих прикметників. Дослідженню мовознавчих студій Теофраста була присвячена доповідь Н. Ревак (Львів). М. Трофимук (Київ) у доповіді «“*Descriptio quattuor temporum anni*” Іринія Фальковського» розглянув імовірні джерела латиномовного циклу «Опис чотирьох пір року» І. Фальковського — невідомого на сьогодні українського автора кінця XVIII — початку XIX ст., ректора Києво-Могилянської академії.

На засіданні секції «Лінгвістичні та методологічні аспекти викладання класичних мов» (керівник Б. Чернюх) О. Жуков (Луганськ) у виступі «Апробація сучасних теоретико-методологічних підходів до розв’язання класичної проблеми значимого звуку» основну увагу зосередив на системному дослідженні звукозображувальності пісенного тексту як складної самоорганізованої системи (симбіозу звукозображувальності лінгвопоетичного та музичного текстів). Репрезентацію різних стилів античності в тексті роману «Дафніс і Хлоя» давньогрецького письменника П. ст. н. е. Лонга та їх поєднання між собою представила у своїй доповіді І. Макар, довівши, що таке явище є характерною рисою ідіостилу письменника. Дослідженню теоретичного підґрунтя сучасного термінознавства присвячено виступ «Становлення

давньогрецької граматичної термінології (на матеріалі Демокріта, Платона, Арістотеля)» В. Мартина (Львів). М. Мокривська (Львів) у доповіді «Семантична структура та сполучуваність прикметника *χρηστός* у давньогрецькому романі» виявила шість значень аналізованої лексеми і виокремила серед них загальноживані та індивідуально-авторські, які об’єднують спільна ознака «позитивна оцінка». Виступ Г. Наумюк (Львів) «Оказіональні субстантивовані дієприкметники на позначення особи за семантичними ознаками “стан” та “відношення” у IV книзі “Історії” Геродота» присвячено дослідженню семантичних і функціональних особливостей дієприкметників. Типологія, форми вираження та функціональні особливості прономінальних суб’єктів як мінімальних елементарних синтаксичних одиниць, а також їхня роль у семантико-синтаксичній структурі тексту діалогу були висвітлені в доповіді А. Садовського (Львів) «Мінімальні елементарні синтаксеми — прономінальні суб’єкти в тексті діалогу Платона “Критон”». Н. Сидор (Львів) у доповіді «Категорія звертання та засоби її вираження у листах Плінія Молодшого» охарактеризувала всі категорії звертання, подала їхню характеристику, розглянула різні випадки вживання етикетних формул звертання у листах Плінія Молодшого. У доповіді К. Третьякової (Рівне) «Структура та семантика іменних композицій латинської мови» зазначено, що композиції, особливі за певними ознаками складної номінації, охоплюють досить місткий і всезростаючий шар лексики сучасних мов, мають тривалу історію, а питання структури та семантики композицій є актуальним для латинської мови, особливо в контексті лінгвістичної типології. Б. Чернюх (Львів) у доповіді «Акціональність і дієслівна префіксація: префікс *соп-*» зауважив, що основним акціональним значенням дієслівного префікса *соп-* є вираження цілісної дії, результатом розвитку цілісності стало значення інтенсивності, а ослаблення та наступна десемантизація префікса спричинили його перетворення у протетичний елемент. Інфінітивний зворот з називним відмінком як форму передавання внутрішнього мовлення в художньому тексті засобами непрямої мови охарактеризувала М. Щербата (Львів).

Робота секції завершилася підведенням підсумків, де кожен із учасників конференції мав змогу оцінити її, висловити свої міркування щодо необхідності та важливості подібних заходів. Усі присутні відзначили високий рівень організації та проведення конференції.

На круглому столі «Роль класичної філології у формуванні світогляду сучасного європейця» було обговорено актуальні проблеми класичної філології на сучасному етапі. Зокрема, учасники круглого столу підняли

питання методики викладання латинської та давньогрецької мов, вказали на потребу залучення до програми курсу елементів розмовної латинської мови (розмовних фраз, діалогів, текстів пісень) для зацікавлення студентів тощо. У дискусії взяли участь С. Шарипкін, Б. Чернюх, С. Лучканин, Г. Бучко, Г. Жерновей, В. Синиця, А. Содомора.

Підбиваючи підсумки роботи круглого столу, його учасники ухвалили: 1) клопотати перед Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України про призначення опорної кафедри класичної філології в Україні, якою могла б бути кафедра класичної філології Львівського національного університету імені Івана Франка; 2) створити робочу групу викладачів, до якої ввійдуть класичні філологи Львова, Києва, Чернівців, Донецька, Хар-

кова, Одеси для організації та проведення щорічних семінарів з питань методики викладання й обговорення нової літератури в галузі класичних мов; 3) уніфікувати кількість годин і програми курсів латинської і давньогрецької мов для різних спеціальностей в університетах України з метою розширення гуманітарних знань з класичної філології.

Організатори конференції створили сприятливу атмосферу для плідного обговорення запропонованої теми круглого столу, жвавих дискусій і можливостей започаткування та підтримання професійних відносин між викладачами класичної філології в Україні та за її межами.

*І. МАКАР
(Чернівці)*

13–14 жовтня 2011 року в Києві відбулася міжнародна наукова конференція «Академік О. С. Мельничук і сучасне мовознавство», присвячена пам'яті видатного українського лінгвіста, головного редактора «Етимологічного словника української мови», автора численних праць із славістики, порівняльно-історичного та загального мовознавства. Організатором конференції виступив Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, в якому академік пропрацював півстоліття. У роботі конференції взяли участь провідні вчені-мовознавці України та інших країн, зокрема Білорусі та Польщі. У рамках конференції відбулося вшанування пам'яті О. С. Мельничука із покладанням квітів на його могилу на Байковому цвинтарі.

Вітальним словом конференцію відкрив директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України академік В. Г. Склярченко. На пленарному засіданні доповідачі окреслили визначну роль О. С. Мельничука в розвитку лінгвістики, висвітлили фундаментальні проблеми сучасного мовознавства. Так, Т. Б. Лукінова спинилася на здобутках академіка в розвитку компаративістських студій. О. Б. Ткаченко присвятив доповідь актуальному для сучасної української мови питанню життєвості та вимирання мов, що викликає дискусії як у лінгвістичному, так і в політичному аспекті. Доповідь Г. П. Півторак присвячена феномену татарсько-мусульманської писемності українсько-білоруською писемно-літературною мовою, який заслуговує на увагу як з власне лінгвістичного погляду, так і з ширшої культурологічної перспективи. Г. М. Яворська розглянула концепцію мови О. С. Мельничука в парадигмі нових лінгвістичних підходів. В. Г. Склярченко докладно зупинився на етимології слова *суд* «*iudicium*». Проблеми семантики були в центрі уваги в доповіді Т. В. Рад-

зівської «Концепт, текст і культурна пам'ять». Виступ Т. О. Черниш присвячений перспективам дослідження праслов'янської синонімії в рамках гніздового підходу. О. О. Тараненко оглянув актуальну для сучасної України проблему активізації історико-мовної міфотворчості. У доповіді В. В. Лучика розглянуто комплекс проблем, пов'язаних зі створенням етимологічного словника суфіксів української мови. А. П. Загнітко (Донецьк) детально проаналізував сутність і значення для сучасного мовознавства синтаксичних концепцій академіка О. С. Мельничука. Доповідь П. Ю. Гриценка присвячена проблемі етимологізування української діалектної лексики. С. С. Єрмоленко висвітлив сучасні постструктуралістичні підходи в лінгвістичній семіотиці. В. А. Глушенко (Слов'янськ) розповів про принципи дослідження, які застосовуються в порівняльно-історичному методі.

На секції «Історія й етимологія слов'янських мов» виголошено доповіді, присвячені вагомій ролі О. С. Мельничука в порівняльно-історичному вивченні слов'янських мов, а також використання його теоретичної та методологічної спадщини в сучасних етимологічних дослідженнях.

О. Д. Пономарів як безпосередній учасник укладання «Етимологічного словника української мови» розповів про засади формування його реєстру та склад джерел. Спільна доповідь Г. П. Цихуна і Є. В. Волкової (Мінськ) присвячена представленості в етимологічних словниках білорусько-українських сепаратних ізоглос та їхній ролі в реконструкції ядерних і периферійних явищ праслов'янської мови. У виступі М. Якубович (Краків, Польща) «Семантичний розвиток у майстерні етимолога» наголошено на важливості врахування в етимологічних розвідках семантичного аспекту та на перспек-

тивах створення словників семантичних паралелей. І. В. Остапова поділилася досвідом створення електронної версії «Етимологічного словника української мови» та продемонструвала додаткові можливості, які надає дослідникові ця версія порівняно з паперовим першоджерелом. В. П. Пономаренко ознайомив учасників конференції з етимологізацією назв срібла в індоєвропейських мовах. Як показало дослідження, ці назви зазвичай дуже давні, зазнають міжмовних міграцій і активного розвитку вторинних значень. Проблема виникнення коренів і механізмів первісної номінації присвятив виступ І. З. Бурковський. На думку доповідача, є підстави весь словниковий фонд сучасних мов генетично зводити до невеликої кількості односкладових коренів, що виникли шляхом звуконаслідування. І. Р. Бунітова спинилася на проблемах реконструкції синтаксичних одиниць вищого рівня в індоєвропейській правові. П. О. Селігей розповів про те, як досвід укладання «Етимологічного словника української мови», виданого за редакцією О. С. Мельничука, використано при створенні етимологічного словника запозичених суфіксів української мови. О. В. Іваненко обґрунтував припущення про семантичний зв'язок між значенням «мрець» і «корабель» у праслов'янському **paъъ*, спираючись на паралелі з інших індоєвропейських мов.

Учасники секції «Проблеми теорії мови та методології досліджень» обговорили значення праць академіка О. С. Мельничука в галузі загального мовознавства, зокрема синтаксичних теорій, проблем семіотики та перекладу. Так, В. М. Брідин проаналізував розуміння О. С. Мельничуком категорії модальності. У спільній доповіді В. В. Чумак та В. В. Коломийцева розглянули синтаксичні процеси адвербіалізації прийменниково-іменникових комплексів локативних синтаксем. Г. В. Зимовець розповіла про лінгвосеміотичну концепцію О. С. Мельничука. В. І. Ярмач присвятила доповідь відтворенню семантики сербських претеритальних форм в українському поетичному перекладі.

Секція «Мова в її зв'язках із мисленням, історією та суспільством» розглянула широке коло проблем, пов'язаних із роллю мови в суспільстві та міжмовній взаємодії. У своїй доповіді Б. М. Ажнюк докладно зупинився на проблемі міжмовної ідентифікації власних назв. Виступ Н. О. Данилюк (Луцьк) присвячений культурноносній функції мови і лінгвокультурам. І. Ю. Гальчук висвітлює проблему адаптації іноземних слів в українському словникові. О. І. Скопненко розповів про реформи в українській і білоруській літературних мовах 1933 року. В. Є. Федонюк проаналізувала інноваційні процеси в чеській мові кінця ХХ — початку ХХІ ст.

У прийнятій за результатами роботи конференції ухвалі відзначено, що опрацьовані О. С. Мельничуком теорія та методи досліджень надзвичайно плідні для багатьох галузей лінгвістики. «Етимологічний словник української мови» став не лише здобутком української лексикографії, а й одним із найґрунтовніших етимологічних словників у всьому слов'янському світі. У процесі його укладання сформувалася Київська школа етимології, і саме О. С. Мельничукові належить провідна роль у її створенні. Багаторічна напружена робота вченого в галузі порівняльно-історичного мовознавства увінчалася висуненням концепції про глибинну генетичну спорідненість усіх мов світу.

Учасники конференції відзначили, що дотепер липаються актуальними праці О. С. Мельничука, присвячені загальнотеоретичним проблемам синтаксису, зокрема знакової природі речення, взаємодії мовних одиниць різних рівнів у межах речення, порядку слів у реченні, синтагматичному членуванню речення. Важко переоцінити внесок О. С. Мельничука в розроблення таких актуальних проблем теорії мови, як співвідношення мови й мислення, роль мови в суспільстві, знакова теорія мови, система і структура мови, проблема мовного значення, фактори розвитку мови тощо. О. С. Мельничук першим в українському мовознавстві ґрунтовно опрацював лінгвістичну методологію в загальному контексті методології наукового знання. Він переконливо довів важливість і значущість питань методології науки для отримання об'єктивних результатів досліджень. Праці О. С. Мельничука мають важливе значення для розвитку нових напрямів мовознавства, залишаються необхідним підґрунтям мовознавчої підготовки студентів-філологів. Однак наукова спадщина видатного вченого вже давно набула ознак раритетності.

З огляду на це конференція ухвалила: 1) видати заслухані доповіді в збірнику наукових праць, присвяченому пам'яті академіка О. С. Мельничука, 2) перевидати окремим виданням праці академіка О. С. Мельничука, 3) розмістити на сайті Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України всі найважливіші праці О. С. Мельничука, а також його біобібліографію, 4) створити групу для впорядкування архіву академіка О. С. Мельничука, 5) активізувати роботу з популяризації його наукової спадщини, зокрема шляхом публікації статей про нього в ЗМІ, фахових виданнях тощо, 6) порушити клопотання про встановлення стипендії імені О. С. Мельничука для молодих дослідників у галузі порівняльно-історичного мовознавства.

Г. ЗИМОВЕЦЬ,
П. СЕЛІГЕЙ

ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ З МОВОЗНАВСТВА (тематика досліджень)

У 2010 році бюро Наукової ради з проблем «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» при Відділенні літератури, мови і мистецтвознавства НАН України працювало у такому складі (голова ради — проф. В. М. Бріцин, заступник голови ради — проф. Н. Г. Озерова, учений секретар — проф. В. В. Чумак). До складу бюро ради входили також керівники восьми проблемних секцій (загального та слов'янського мовознавства — чл.-кор. НАН України О. Б. Ткаченко, російського мовознавства — проф. Н. Г. Озерова, романо-германського мовознавства — проф. А. Д. Белова, граматики — проф. К. Г. Городенська, діалектології та ономастики — проф. П. Ю. Грищенко, проф. В. В. Лучик, комп'ютерної лінгвістики — чл.-кор. НАН України В. А. Широков, лексикології та лексикографії — проф. О. О. Тараненко, стилістики — чл.-кор. НАН України С. Я. Єрмоленко). Протягом поточного року затверджено такі теми дисертаційних досліджень:

1. Комунікативно-прагматичні параметри російськомовного жіночого журналу в Україні.
2. Фразеологічні неологізми в сучасному українському мас-медійному дискурсі.
3. Аксіологічна модальність інтерв'ю в сучасній англійській та українській мовах.
4. Звукообразовувальність у текстах пісень для дітей (на матеріалі англійської, французької та української мов).
5. Концептуалізація колористичного коду в антропономенах різносистемних мов.
6. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнослов'янських говірок.
7. Чеські антропонімічні формули XI – XVIII ст.
8. Лексична синоніміка в ідіостилі письменника.
9. Оніми у складі фразеологічних одиниць: специфіка функціонування та еволюція (на матеріалі слов'янських, германських та романських мов).
10. Лінгвістична відносність філософських термінів та їх перекладних еквівалентів.
11. Метафоричне моделювання світу в художньому тексті (на матеріалі творів російських поетів-прозаїків першої половини XX ст.).
12. Функціонування двовидових дієслів у сучасній російській мові.
13. Лінгвістична інтерпретація текстів постмодернізму (на матеріалі творів В. О. Пелевіна).
14. Мовні архетипи національної культури в кіноповістях О. Довженка.
15. Етнокультури в поетичному словнику А. Малишка.
16. Концепт «тероризм» в англійській картині світу (на матеріалі медіа-текстів он-лайн формату).
17. Питання походження української мови: лінгвістично-історіографічний аспект.
18. Актуальне членування речення в теоретичному і прикладному мовознавстві XX століття.
19. Паратаксіс і гіпотаксіс у складному реченні: історія вивчення.
20. Адаптація і функціонування аббревіатур-англізмів у мові сучасних українських і китайських ЗМІ.
21. Структура і функції економічної лексики української мови другої половини XX – початку XXI століття.
22. Номінація невербального коду в сучасному художньому дискурсі (на матеріалі англійської, української та італійської мов).
23. Українська діалектна фразеографія.
24. Репрезентація концепту «життя» в російській пареміології.
25. Структура і семантика антропонімів у дериваційному аспекті (на м-лі російських і українських прізвищ тюркського походження).
26. Семантична категорія подібності в сучасній російській мові.
27. Відантропонімічні деривати в російськомовних медіа України.
28. Структура семантичного поля кольоропозначень у сучасному російськомовному рекламному дискурсі.
29. Акустично-артикуляційні характеристики українського співочого мовлення (експериментально-фонетичне дослідження).
30. Прикметникова словозміна в мові староукраїнських пам'яток (на м-лі ділових документів Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст.).
31. Українська термінологія ландшафтознавства в когнітивно-ономасіологічному висвітленні.
32. Мовотворчість поетів сучасної Уманщини: типологія мовно-образних систем.

33. Українська дорожньо-будівельна термінологія (структурно-семантичний аспект).
34. Інтертекстуальність у мовній системі козацьких літописів.
35. Комунікативно-синтаксична та прагматично-стилістична організація прози для дітей другої половини XX – початку XXI ст.
36. Семантико-синтаксична структура речення з вторинним предикатом у французькій та українській мовах.
37. Типологія фразем на позначення емоційно-вольових процесів у структурі простого речення (на матеріалі української і німецької мов).
38. Транспозиція частин мови у лінгвістиці XIX – початку XXI ст.
39. Члени речення і принципи їх виділення в лінгвістиці XIX – початку XXI ст.
40. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили.
41. Дієслова, які виражають психоемоційний стан особи, в англійській, німецькій та українській мовах.
42. Літота в німецькомовному художньо-публіцистичному тексті (лінгво-когнітивний аспект).
43. Неологізми у заголовках інтернет-видань: структурно-семантичний та функціонально-стилістичний аспекти.
44. Етнолінгвальні закономірності функціонування концепту «інтимність» у різносистемних мовах (на матеріалі української, англійської, італійської мов).
45. Концепт «гроші» в українській і англійській мовній картині світу (на матеріалі лексико-фразеологічного фонду).
46. Динамічні семантичні моделі експерієнціальної лексики.
47. Мовно-естетична репрезентація цінностей буття в динаміці української поетичної творчості.
48. Історико-лексикографічний аспект поняття «гроші» в українській мові.
49. Вербалізація концепту «жінка» в українській історичній прозі другої половини XX століття.
50. Лексика українського туризму: формування, структура, функціонування.
51. Українська хореографічна лексика: семантична, генетична, культурологічна, ареальна характеристики.
52. Семантика та прагматика назв чеських народних прикмет: лінгвокультурологічний підхід.
53. Фразеологічні інновації в сучасній польській прозі.
54. Прагмалінгвістика гумористичного дискурсу української химерної прози (на матеріалі художніх творів Є. Гупала, О. Льченка).
55. Поетонімія у структурі ідіостило Марії Матіос.
56. Nomina agentis у різносистемних мовах: структура, семантика, функціонування.
57. Лінгвокультурні аспекти комунікативної категорії ввічливості у різносистемних мовах.
58. Оцінні конотації фразеологічних одиниць із компонентами-зоономенами в різносистемних мовах (на м-лі англійської, французької, української мов).
59. Когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти спілкування в жанрі чату (на м-лі англійської, французької, російської, української мов).
60. Лінгвокультурологічні та лінгвопрагматичні риси інтернет-реклами військової сфери (на м-лі англійської, французької, російської, української мов).
61. Лінгвопрагматичний аспект маніпулятивного дискурсу блогосфери (на м-лі англійської, французької, російської, української мов).
62. Лексика прикордонної служби в українській мові: структурний, семантичний та функціональний аспекти.

Учений секретар Наукової ради

«Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України
В. В. Чумак